

CENTRO INTERNACIONAL DE ESTUDOS
DE DOUTORAMENTO E AVANZADOS
DA USC (CIEDUS)

TESE DE DOUTORAMENTO

**SCREENING DO CONSUMO ABUSIVO DE ALCOHOL
ENTRE OS ADOLESCENTES GALEGOS.
ANÁLISE DESCRITIVA E VARIABLES ASOCIADAS**

Carmen Barreiro Couto

**ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL
EN ARTES E HUMANIDADES, CIENCIAS SOCIAIS E XURÍDICAS**

**PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN PSICOLOXÍA DO TRABALLO E AS ORGANIZACIÓNS, XURÍDICO-
FORENSE E DO CONSUMIDOR E USUARIO**

**SANTIAGO DE COMPOSTELA
ANO 2019**

DECLARACIÓN DA AUTORA DA TESE

Screening do consumo abusivo de alcohol entre os adolescentes galegos.
Análise descritiva e variables asociadas

Dna. Carmen Barreiro Couto

Presento a miña tese seguindo o procedemento axeitado ao regulamento e declaro que:

- 1) A tese abrangue os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) No seu caso caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores, nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, 20 de Nadal de 2019

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR/TITOR DA TESE

Screening do consumo abusivo de alcohol entre os adolescentes galegos.
Análise descritiva e variables asociadas

D. Antonio Rial Boubeta

INFORMA:

Que a presente tese corresponde co traballo realizado por Dna. Carmen Barreiro Couto, baixo a miña dirección, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento e que como director desta non incorre en causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 20 de Nadal de 2019

*Para Hugo, a luz da miña vida. Ao teu lado nunca hai escuridade.
Espero que algún día sexas libre de ser como ti queiras ser, sen necesidade de apagar a ninguén*

Agradecementos

Sería de mal gusto (e estaría faltando á verdade) se no comezo destes *Agradecementos* non puxera de manifesto que, aínda que o nome que aparece na portada é o meu, este traballo é resultado do empeño, o traballo e a ilusión dun equipo de persoas, unha inversión colectiva e, polo tanto, un logro colectivo. Non podo continuar a redacción deste epígrafe sen dar as grazas a Antonio. Os dous sabemos que non estaría escribindo isto se non fose por ti. Grazas por todo o traballo e o tempo dedicado, por non perder a paciencia todas cantas veces che dixen que non quería seguir. Grazas por crer en min e na miña capacidade, por animarme e, sobre todo, por apoiarme sempre, decidise o que decidise. Grazas por aguantar as miñas críticas (sempre construtivas, pero non sempre oportunas), fosen ou non do teu agrado. Grazas porque, aínda que non sempre compartísemos o mesmo punto de vista, aceptaches e mesmo procuraches sempre a miña opinión profesional. Seguramente entre as críticas non sempre deixo suficientemente claro que penso que es un magnífico profesional e unha gran persoa. Grazas ao fin por TODO pero, sobre todo, por darlle á miña vida a luz que precisaba.

Como xa dixen, este é un traballo de equipo e, falando de equipo, non se me ocorre nada que represente mellor esa palabra que PSICOM. Aos que están e aos que xa non están, GRACIAS. É certo que a algúns coñézoos mellor ca outros, pero se hai algo que define ao grupo é que está cheo de boas persoas. Pichel, David, Sandra, Patri, Suso, Teresa... o sentido do humor, a discreción, a resolución, a disposición,... cualidades que vos fan distintos e ao mesmo tempo cun mesmo denominador común, a profesionalidade, o bo facer e a solidariedade. A todas e todos GRACIAS. Suso, director deste equipo, sempre coa palabra axeitada, amable, prudente e asertivo, das valor ao grupo e pólo sempre en valor. Grazas ás “guerreiras”: Teresa, peza clave, sempre coidando de todos e cada un, sempre poñendo cordura, sempre na sombra e sempre tan importante. E grazas tamén ás miñas guerreiras preferidas, Patricia e Sandra Golpe, exemplo de empatía, de tolerancia, respecto, valentía e liberdade. Faltan persoas cos vosos valores e a vosa humanidade para converter en “perfecto” o diferente.

E para o final deixo aos meus pilares, a base da miña vida, os que me manteñen en pé e nunca deixan que caia, a miña familia. Todos e cada un de vós sodes os que facedes que non me canse de agradecer cada día. Grazas papá e mamá por darme todo, facendo que valorara o que vos custaba. Grazas por todos os sacrificios feitos e que seguides facendo, por darme as ferramentas que precisaba para ser libre e aprender a escoller, e grazas por apoiarme aínda que non sempre compartirades a miña elección. Grazas por darme unha marabillosa irmán e ensinárnos a compartir. Grazas a toda a miña familia, a que viña de serie e a que se foi incorporando cos anos.

Ao longo de toda a miña vida funme atopando con grandes mulleres que determinaron boa parte da miña personalidade. Son, como dixen, “as miñas guerreiras”, polo seu carácter, a súa valentía, a súa empatía e a súa tolerancia, pero por enriba de todo, polo seu espírito de loita e sacrificio en favor dos demais. Algunhas xa as mencionei, pero a miña mención de honra é para a miña avoa Rosalía. Grazas por todo. Es a mellor do mundo e déchesme a mellor nai que se pode ter. Cantas loitas, perdidas, gañadas... pero superadas sempre. Grazas ás grandes guerreiras da miña vida, avoa, mamá, Ani, Juana, tías... e todas as que sabedes que o sodes e que vos quero.

Para acabar quero dar as grazas a todas as rapazas e rapaces que me fun atopando ao longo de todos estes anos de traballo no eido da prevención. Canto aprendín de vós e canto me queda por aprender! Canta necesidade tendes de que vos escoiten e vos entendan, canto buscades sentirvos especiais e que vos queiran. Cantas gañas de ser libres e independentes... e canto vos falta por entender que co alcohol e as drogas sodes menos libres. Por moito que nalgunha ocasión o pensades, non estades solos. GRACIAS.

*Este traballo foi realizado no marco dun proxecto de investigación financiado polo
Plan Nacional sobre Drogas (Ref. 2013I046. BOE 27/12/2013)*

Screening do consumo abusivo de alcohol entre os adolescentes galegos. Análise descritiva e variables asociadas

RESUMO

O consumo de alcohol entre a mocidade constitúe un dos principais problemas de saúde pública, tanto en Galicia, como en España e en Europa, polo que se ten convertido nun dos eixos estratéxicos do traballo preventivo da última década. A pesares dos esforzos realizados, a día de hoxe seguen concorrendo unha serie de elementos que levan á preocupación: (1) dunha parte, a persistencia dun patrón de consumo intensivo ou en forma de atracón, coñecido na literatura como *Binge Drinking* -caracterizado pola inxesta de elevadas cantidades de alcohol en curtos períodos de tempo- e cuxos efectos nun cerebro adolescente en pleno proceso de maduración poden ser realmente devastadores; (2) doutra banda, a idade de inicio cada vez mais temperá do consumo de alcohol que, segundo os expertos, supón en moitos casos a porta de entrada ao consumo doutras sustancias; (3) a normalización e mesmo a “institucionalización” do consumo en espazos públicos, nomeadamente nos controvertidos *Botellóns*, que veñen xerando non pouca controversia social, pero que compre seguramente “dimensionar” mellor en termos de saúde pública; e por último, (4) a incorporación progresiva das mozas ao consumo, que tal e como se constata no ESTUDES, superaron fai tempo aos mozos no caso do alcohol, o tabaco e os hipnosedantes, o que fai que o éxito da prevención pase pola adopción dun enfoque de xénero de maneira transversal. A realización dun traballo empírico cunha mostra de 3.419 adolescentes galegos de 12 a 18 anos, no marco dun proxecto de investigación financiado polo Plan Nacional sobre Drogas, materializouse entre outros froitos na publicación dos tres artigos que se recollen nesta tese de doutoramento. Cada un deles aborda un elemento “estratéxico” particular: o *Binge Drinking*, a *Idade de Inicio* e o *Botellón*. Aínda que se analizan en cada caso as diferencias entre mozas e mozos, queda pendente incorporar con propiedade a perspectiva de xénero. Agardamos, non obstante, que os resultados acadados poidan contribuír a minorar o problema ou, cando menos, a atopar mais e mellores solucións.

PALABRAS CHAVE: Adolescentes, Alcohol, Binge Drinking, Botellón, Prevención

Screening del consumo abusivo de alcohol entre los adolescentes gallegos. Análisis descriptivo y variables asociadas

RESUMEN

El consumo de alcohol entre la juventud constituye uno de los principales problemas de salud pública, tanto en Galicia, como en España y en Europa, por lo que se ha convertido en uno de los ejes estratégicos del trabajo preventivo de la última década. A pesar de los esfuerzos realizados, a día de hoy siguen confluyendo una serie de elementos que llevan a la preocupación: (1) por una parte la persistencia de un patrón de consumo intensivo o en forma de atracón, conocido en la literatura como *Binge Drinking* -caracterizado por la ingesta de elevadas cantidades de alcohol en cortos períodos de tiempo- y cuyos efectos en un cerebro adolescente en pleno proceso de maduración pueden ser realmente devastadores; (2) por otro lado, la edad cada vez más temprana en la que las y los adolescentes se inician en el consumo de alcohol que, según los expertos, supone en muchos casos la puerta de entrada al consumo de otras sustancias; (3) la normalización e incluso la “institucionalización” del consumo en espacios públicos, evidenciada en los controvertidos Botellones, que vienen generando no poca controversia social, pero que conviene seguramente “dimensionar” mejor en términos de salud pública; y por último, (4) la incorporación progresiva de las chicas al consumo, que tal y como se constata en el ESTUDES, superaron hace tiempo a los chicos en el caso del alcohol, el tabaco y los hipnosedantes, lo que hace que el éxito de la prevención pase por la adopción de un enfoque de Género de forma transversal. La realización de un trabajo empírico con una muestra de 3.419 adolescentes gallegos de 12 a 18 años, en el marco de un proyecto de investigación financiado por el Plan Nacional sobre Drogas, se materializó entre otros frutos en la publicación de los tres artículos que se recogen en la siguiente tesis doctoral. Cada uno de ellos aborda un elemento “estratégico” particular: el *Binge Drinking*, la *Edad de Inicio* y el *Botellón*. Aunque se analizan en cada caso las diferencias entre chicas y chicos, queda pendiente abordar con propiedad la perspectiva de género. Esperamos, sin embargo, que los resultados obtenidos puedan contribuir a disminuir el problema o, por lo menos, a encontrar más y mejores soluciones.

PALABRAS CLAVE: Adolescentes, Alcohol, *Binge Drinking*, Botellón, Prevención

Screening for alcohol abuse in Galician adolescents. Descriptive analysis and related variables

ABSTRACT

Alcohol use in adolescents is one of the main public health issues in Galicia, Spain and Europe. Therefore, it has become one of the strategic axes of the prevention in the last decade. Despite the efforts made, nowadays several worrying elements continue to coincide: (1) on the one hand, the persistence of an intensive alcohol use pattern called Binge Drinking -characterized by heavy alcohol intake in short periods of time-, whose effects in a maturing brain during adolescence might be devastating; (2) on the other hand, the increasingly earlier age of onset of alcohol use that, according to experts, is the gateway to other drug use; (3) the normalization and even the “institutionalization” of alcohol use in public contexts, specifically the Street Drinking (*Botellón*), that has generated social controversy, but needs a better evaluation in terms of public health; and lastly, (4) the progressive incorporation of girls to use, who exceeded the boys’ use of alcohol, tobacco and hypnotosedatives some time ago as stated by ESTUDES, what means that a transversal gender perspective is needed for a successful prevention. An empirical work with 3419 Galician adolescents aged 12-18 has been developed within the framework of a research project funded by the Spanish National Plan on Drugs. This work was materialized in three published papers collected in this doctoral thesis. Each one of them addresses one strategic element: Binge Drinking, Age of Onset and Street Drinking (*Botellón*). Although gender differences are analysed, deepening gender approach remains pending. Nevertheless, it is hoped that the results obtained might contribute to combat this problem or, at least, to find more and better solutions.

KEYWORDS: Adolescents, Alcohol, Binge Drinking, Street Drinking, Prevention

ÍNDICE DE PUBLICACIÓNS DERIVADAS DO TRABALLO DE TESE

A presente tese de doutoramento deu lugar á publicación dun total de 8 artigos científicos, 6 deles en revistas indexadas no *Thomson Reuters Journal Citation Reports* (JCR). Ditos artigos recóllense a continuación por orde cronolóxica.

1. Gómez, P., Rial, A. Braña, T., Varela, J. e **Barreiro, C.** (2014). Evaluation and early detection of problematic Internet use in adolescents. *Psicothema*, 26, 21-26.
<http://dx.doi.org/10.7334/psicothema2013.109>
 - Revista indexada en 2014 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2014: 1.21
 - Factor de Impacto últimos 5 anos: 2.06
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
 - Citas: 68
2. Rial, A., Golpe, S., Gómez, P. e **Barreiro, C.** (2015). Variables asociadas al Uso Problemático de Internet entre adolescentes. *Salud y Drogas*, 15, 25-38.
<http://dx.doi.org/10.21134/haaj.v15i1.223>
 - Revista indexada na Web of Science de Thomson Reuters e en Scopus
 - Citas: 63
3. Rial, A., **Barreiro, C.** e Gómez, P. (2015). Adolescentes, Internet e redes sociais en Galicia ¿Que din os datos actuais e como promover o seu uso responsable?. *Revista Galega de Educación*, 62, 40-44.
 - Revista indexada en Latindex, Dialnet e Rebiun
4. Golpe, S., Isorna, M., **Barreiro, C.**, Braña, T. e Rial, A. (2017). Consumo intensivo de alcohol en adolescentes: prevalencia, conductas de riesgo y variables asociadas. *Adicciones*, 29, 256-267.
<http://dx.doi.org/10.20882/adicciones.932>
 - Revista indexada en 2017 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2017: 2,021
 - Factor de Impacto últimos 5 anos: 2,22
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
 - Citas: 25
5. Golpe, S., **Barreiro, C.**, Isorna, M., Gómez, P. e Rial, A. (2017). La práctica del botellón en adolescentes gallegos: prevalencia, implicaciones y variables asociadas. *Psicología Conductual*, 25, 529-545.
 - Revista indexada en 2017 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2017: 0.89
 - Factor de Impacto último 5 años: 0,99
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary área: Q3
 - Citas: 1

6. Gómez, P., Harris, S.K., **Barreiro, C.**, Isorna, M. e Rial, A. (2017). Profiles of Internet use and parental involvement, and rates of online risks and problematic Internet use among Spanish adolescents. *Computers in Human Behavior*, 75, 826–833.
<https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.06.027>
 - Revista indexada en 2017 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2017: 3.53
 - Factor de Impacto último 5 años: 4,96
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q1
 - Citas: 20
7. Rial, A., Burkhart, G., Isorna, M., **Barreiro, C.**, Gómez, P. e Golpe, S. (2019). Consumo de cannabis entre adolescentes: patrón de riesgo, implicaciones y posibles variables explicativas. *Adicciones*, 31, 64-77.
<https://doi.org/10.20882/adicciones.1212>
 - Revista indexada en 2019 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2018 (último disponible): 3,16
 - Factor de Impacto últimos 5 años: 2,22
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
 - Citas: 1
8. Rial, A., Golpe, S., **Barreiro, C.**, Gómez, P. e Isorna, M. (2020). La edad de inicio en el consumo de alcohol en adolescentes: implicaciones y variables asociadas. *Adicciones*, en prensa.
<https://doi.org/10.20882/adicciones.1266>
 - Revista indexada en 2019 no Journal Citation Reports®
 - Índice de Impacto 2018 (último disponible): 3,16
 - Factor de Impacto últimos 5 años: 2,22
 - Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
 - Citas: 1

ÍNDICE

1. INTRODUCCIÓN.....	23
2. OBXECTIVOS.....	35
3. MÉTODO.....	39
4. RESULTADOS.....	43
4.1. Publicacións que forman parte da tese de doutoramento.....	45
Publicación 1.....	47
Publicación 2.....	49
Publicación 3.....	51
4.2. Outras publicacións.....	53
5. DISCUSIÓN E CONCLUSIONS	65
6. REFERENCIAS.....	75

1. INTRODUCCIÓN

O alcohol continúa sendo a sustancia psicoactiva mais consumida en España pola poboación xeral. Tal e como se recolle na *Encuesta sobre alcohol y otras drogas en España (EDADES 2017-2018)*, elaborada polo Plan Nacional sobre Drogas, o 75,2% da poboación española de 15 a 64 anos asegura ter consumido alcohol no transcurso do último ano, constatándose ademais un aumento progresivo nas taxas de consumo de risco. Segundo a Organización Mundial da Saúde (OMS) o número de defuncións atribuíbles ao consumo de alcohol en 2016 acadou os 3 millóns de individuos en todo o mundo, o que equivale ao 5,3% das mortes totais (OMS, 2018). Estímase que en España faleceron ese mesmo ano por cirrose hepática alcohólica 3.621 persoas e 7.264 por algún cancro atribuíble ao alcohol (o que constitúe un 6,43% de todas as mortes por cancro), estando ademais o alcohol implicado no 31% das mortes por accidente de tráfico (OMS, 2018). Cifras coma estas xustifican que o consumo de alcohol sexa considerado como unha das principais causas evitables de morbilidade a nivel mundial.

Doutra banda, o consumo de alcohol entre a mocidade constitúe un dos principais problemas de saúde pública tanto en Galicia, como en España, en Europa e a nivel mundial, polo que se ten convertido nun dos eixos estratéxicos do labor preventivo da última década, tal como se recolle no *Plan de Trastornos Adictivos de Galicia 2011-2016* (aínda vixente), na actual *Estrategia Nacional sobre Adicciones 2017-2024* e mesmo na *Estrategia da Unión Europea en materia de Loita contra a Droga 2013-2020*. A propia OMS no seu informe *Health Behaviour in School-Aged Children Study* (HBSC) (OMS, 2016) recalca a necesidade de abordar a problemática do consumo de alcohol entre os menores como un dos grandes desafíos da sociedade actual.

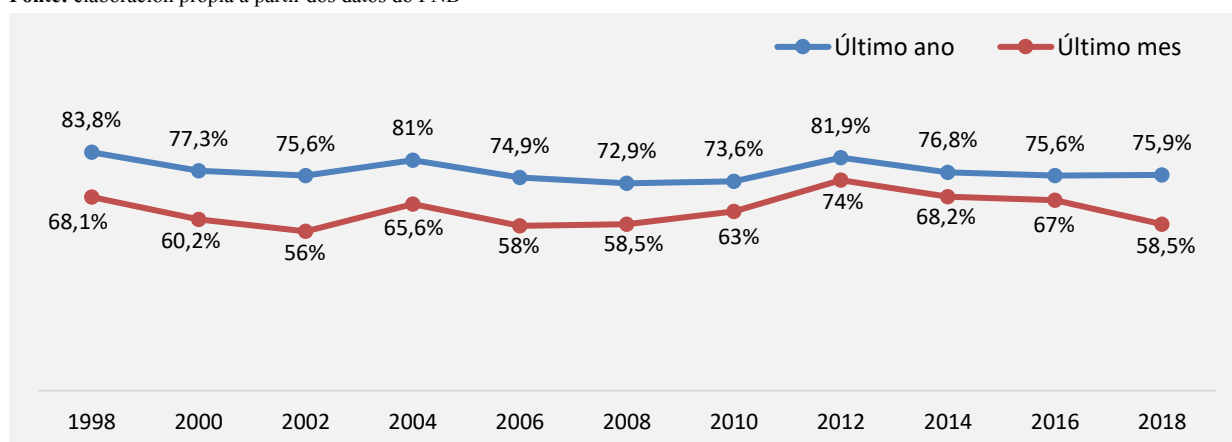
A evidencia científica ten amosado que a inxesta abusiva de alcohol pode ter consecuencias moi serias a nivel orgánico, desencadeando alteracións cerebrais irreversibles no caso dos menores, xa que o cerebro aínda se atopa en pleno proceso madurativo (Cadaveira, 2009; López-Caneda et al., 2014; Monti et al., 2005; Parada, et al., 2011; Tapert, Caldwell e Burke, 2004). Sábese ben das súas consecuencias tanto no plano comportamental, como social, a curto e medio prazo, traducíndose nun aumento do risco de desenvolver un patrón de policonsumo ou unha posible dependencia alcohólica na idade adulta, comportamentos agresivos, conflictividade, condutas de risco en xeral e sexuais en particular, fracaso escolar, etc., ademais de diferentes problemas a nivel cardiovascular e cognitivo (Calafat et al., 2005; Huang, Jacobs e Devereensky, 2010; Matali et al., 2016; Miller, Naimi, Brewer e Jones, 2007; Muchimba, Haberstick, Corley e McQueen, 2013; Oei e Morawska, 2004; Petit, Kornreich, Dan, Verbanck e Campanella, 2014; Van Beurden, Zask, Brooks e Dight, 2005; Wechsler, Kuo, Lee e Dowdall, 2000; Windle, 2003).

Estudos como o de Golpe, Gómez, Braña, Varela e Rial (2017) evidencian mesmo a súa estreita relación coa aparición de adicións comportamentais ou tecnolóxicas, ou incluso co acoso escolar e o ciberacoso (Pichel, Sanmartín, Varela, Picón e Rial, 2019). Estamos, polo tanto, diante dun tópic de notable interese social, de enorme trascendencia e complexidade e, a día de hoxe, prioritario na axenda das institucións e da propia Administración Pública. Son moitos os esforzos realizados tanto a nivel nacional como autonómico en materia de prevención, tal como testemuñan as mais de tres décadas de existencia do *Plan Nacional sobre Drogas* (creado en 1985), ou do *Plan Autonómico sobre Drogodependencias*, creado tan só un ano despois e que en 1997 pasou a denominarse *Comisionado do Plan de Galicia sobre Drogas*, hoxe *Subdirección Xeral de Programas de Fomento de Estilos de Vida Saudables*.

Malia que ao longo de todos estes anos o consumo de alcohol entre os mais novos foi sempre unha das grandes preocupacións dos responsables públicos, o certo é que a situación actual non semella ter mellorado en exceso e o alcohol segue a ser, ano tras ano, a sustancia máis consumida polos adolescentes. Os datos aportados regularmente dende a *Encuesta sobre uso de Drogas en Enseñanzas Secundarias en España (ESTUDES)*, revelan un estancamento case endémico dos niveis de consumo de alcohol entre a poboación escolar española de 14 a 18 anos, que non baixou nunca do 72% (no referido aos últimos 12 meses) e do 56% no referido aos últimos 30 días (Figura 1). Os datos recollidos na edición 2018-2019 (Plan Nacional sobre Drogas, 2019) non permiten ser optimistas no referido ao consumo no último ano, xa que se pasou dun 75,6% en 2016, a un 75,9% en 2018). Sorprendentemente esta última edición do ESTUDES informa dun descenso de case 10 puntos no referido ao último mes, pasando do 67% de 2016 ao 58,5% de 2018. Este dato, que non se ve reflexado en menores taxas de borracheiras, nin de consumo intensivo, deberá ser refrendado en vindeiras edicións, se non quere ser interpretado en termos meramente coxunturais.

Figura 1. Evolución do consumo de alcohol na poboación escolar (ESTUDES dende 1998).

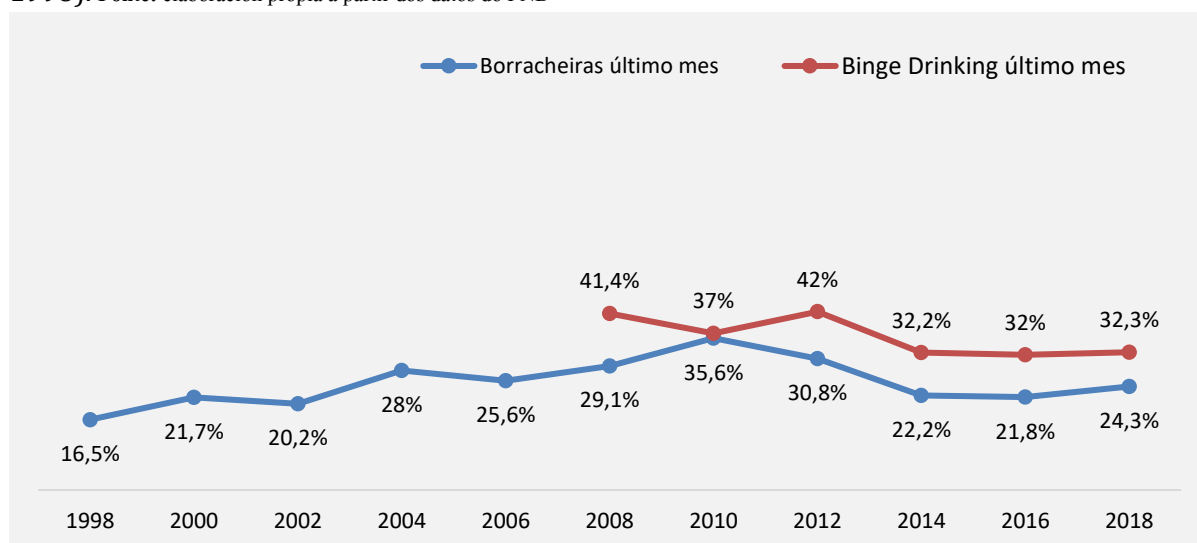
Fonte: elaboración propia a partir dos datos do PND

Pero mais alá destes datos de partida, concorren no caso do alcohol unha serie de elementos que xustifican unha valoración escéptica, ou canto menos crítica, do traballo levado a cabo nestas dúas décadas.

1. Dunha parte a persistencia dun patrón de consumo intensivo ou en forma de atracón, coñecido na literatura anglosaxona como **Binge Drinking** (en España como *Consumo Intensivo de Alcohol* ou CIA), caracterizado pola inxesta de elevadas cantidades de alcohol (especialmente na fin de semana), en curtos períodos de tempo, que adoitan conducir a un estado de embriaguez e cuxos efectos no organismo (en particular no cerebro adolescente en pleno proceso de maduración) poden ser realmente devastadores e permanentes, tal e como recolle a abundante literatura existente (Calafat, 2007; Carbia et al., 2018; Courtney e Polich, 2009; De Camp, Gealt, Martin, O'Connel e Visser, 2015; Goslawski et al., 2013; Parada et al., 2011; López-Caneda et al., 2014; Miller et al., 2007; Pincock, 2003; Rodríguez-Martos e Rosón, 2008). A falta de consenso á hora de operativizar o CIA e o emprego de mostras moi heteroxéneas provocan que a miúdo os estudos epidemiolóxicos ofrezan cifras de prevalencia dispares. Así por exemplo, datos procedentes da *National Survey on Drug Use and Health* (Hedden et al., 2015) sinalaban que o 6,1% das/os adolescentes de entre 12 e 17 anos realizaran un consumo intensivo de alcohol no último mes en Estados Unidos, mentres que o ESPAD 2015 (*European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*, 2016) indicaba que o 35% dos estudantes europeos de 15 e 16 anos consumiran alcohol de maneira intensiva no último mes. Pola súa parte, en España, segundo o ESTUDES 2018-2019, un 32,3% dos estudantes de 14 a 18 anos practicaron *Binge Drinking* nos últimos 30 días e un 24,3% recoñecen terse emborrachado. Estas porcentaxes apenas sufriron variacións nos últimos 6 anos (Figura 2). Unha observación interesante é que, si reparamos en que no ESTUDES se operativiza o *Binge Drinking* como a *inxesta de cinco ou máis vasos, cañas ou copas de bebidas alcohólicas nunha mesma ocasión ou episodio de consumo* (Plan Nacional sobre Drogas, 2019), este dato resulta inqueda en si mesmo, dado que arredor dun 8% dos adolescentes non estaría a interpretar como “emborracharse” a inxesta de cinco ou máis unidades de alcohol cando saen.

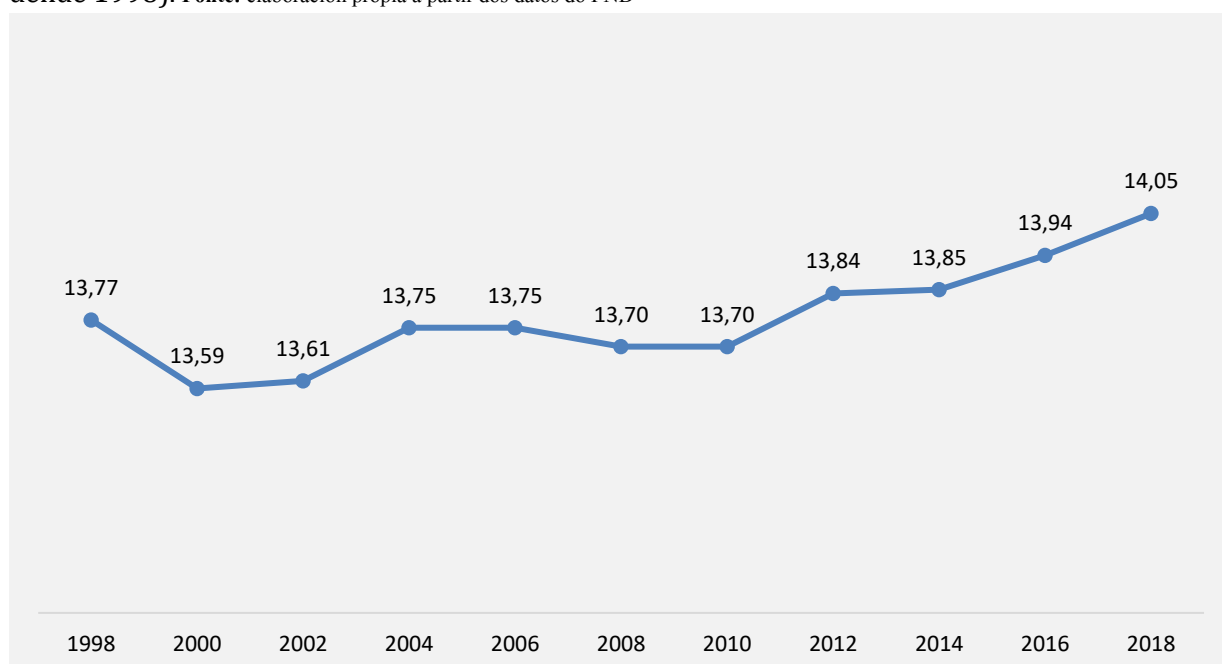
Figura 2. Evolución do *Binge Drinking* e as Borracheiras na poboación escolar (ESTUDES dende 1998). **Fonte:** elaboración propia a partir dos datos do PND

2. Doutra banda, resulta preocupante a **idade de inicio** temperá á que a mocidade se inicia no consumo de alcohol que, ademais de ser a “porta de entrada” para o consumo doutras sustancias (Kirby e Barry, 2012), posúe serias implicacións a diferentes niveis (Hernández et al., 2009; Marshall, 2014). A literatura relaciona o consumo temperá de alcohol cunha maior probabilidade de consumir outras sustancias (Barry et al., 2016; Ellickson, Tucker e Klein, 2003; Gruber, DiClemente, Anderson e Lodico, 1996) e un maior risco de desenvolver un consumo abusivo ou incluso un posible trastorno (Caamaño-Isorna, Corral, Parada e Cadaveira, 2008; Moss, Chen e Yi, 2014). Asemade son numerosos os traballos que constataron que aquelas mozas e mozos que comezan antes a consumir alcohol non solo presentan un maior risco de sufrir danos cerebrais e consecuencias a nivel neurocognitivo (Cadaveira, 2009; Cortés, Giménez, Motos e Cadaveira, 2014; Carbia Corral, García-Moreno, Cadaveira e Caamaño-Isorna, 2016; Cortés, Motos e Giménez, 2015; Nguyen-Louie et al., 2017; Zeigler et al., 2005), senón tamén unha maior probabilidade de verse implicados en numerosas prácticas de risco, tales como pelexas ou actos de violencia (Gruber et al., 1996; Hingson, Edwards, Heeren e Rosenbloom, 2009), un peor rendemento académico (Rothman, Dejong, Palfai e Saitz, 2008), prácticas sexuais de risco (Donovan, 2004; Stueve e O’Donnell, 2005) ou mesmo accidentes de tráfico (Hingson, Heeren, Levenson, Jamanka e Voas, 2002). A idade á que os adolescentes se inician no consumo de alcohol non é, polo tanto, unha cuestión menor. Tanto é así que retrasar a idade de inicio aparecía xa contemplado como un dos obxectivos do *Plan de Acción sobre Drogas 2013-2016* (Plan Nacional sobre Drogas, 2009) (obxectivo xeral 4), así como en diferentes plans autonómicos, como é o caso do *Plan de Trastornos Adictivos de Galicia 2011-2016* (Xunta de Galicia 2010) (obxectivo específico 1.3).

Segundo o ESTUDES 2018-2019 a idade de inicio do consumo de alcohol sitúase nestes momento en España nos 14,05 anos, moi similar á do tabaco (14,1) e reflectindo un incremento paulatino dende 2010, cando se situaba nos 13,7 anos (Figura 3). Non obstante, é plausible pensar que estes datos poidan non estar representando fielmente o que sucede na realidade, debido a limitacións técnico-metodolóxicas relacionadas co deseño mostral do propio ESTUDES. Se se asume que os adolescentes se inician no consumo de alcohol a idades realmente temperás, non parecería desencamiñado incorporar ao marco mostral as e os adolescentes de 12 e 13 anos.

Figura 3. Evolución da Idade de Inicio no consumo de alcohol na poboación escolar (ESTUDES dende 1998). **Fonte:** elaboración propia a partir dos datos do PND

3. A baixa **percepción do risco** asociada ao consumo de alcohol, unida á elevada **acesibilidade** ou disponibilidade que mozas e mozas manifestan ter (o alcohol segue a ser segundo o ESTUDES 2018-2019 a sustancia mais disponible para a mocidade) e a súa presenza regular tanto nos medios de comunicación, como na contorna física e social, o que para os expertos en prevención ambiental segue a supor un lastre difícil de vencer. Todo elo ten derivado nunha **normalización** progresiva do consumo, convertendo o alcohol na sustancia que se percibe como menos perigosa entre a mocidade. Sirva como exemplo que no *Informe de Evaluación de la Estrategia Nacional sobre Drogas 2012-2016* alúdese á necesidade de seguir insistindo na sensibilización sobre os riscos (sobre todo no caso dos adolescentes), e tentar modificar a percepción de normalidade de certos consumos, fundamentalmente o alcohol e o cánnabis (Plan Nacional sobre Drogas, 2018).

Neste proceso de normalización semella ter xogado un papel decisivo o controvertido fenómeno do **Botellón**, que ven xerando dende hai mais dunha década non pouca controversia política e social, pero que compre seguramente “dimensionar” mellor en termos de saúde pública. En opinión dos expertos o Botellón supuxo, dalgunha maneira, a institucionalización do consumo de alcohol en contextos públicos, o que supón unha práctica de risco en si mesma, un factor de risco para outro tipo de condutas e un perigoso escaparate para os mais novos (Gómez-Fraguela, Fernández, Romero e Luengo, 2008; González, 2015; Navarrete, 2004; Tirado, Aguaded e Marín, 2009).

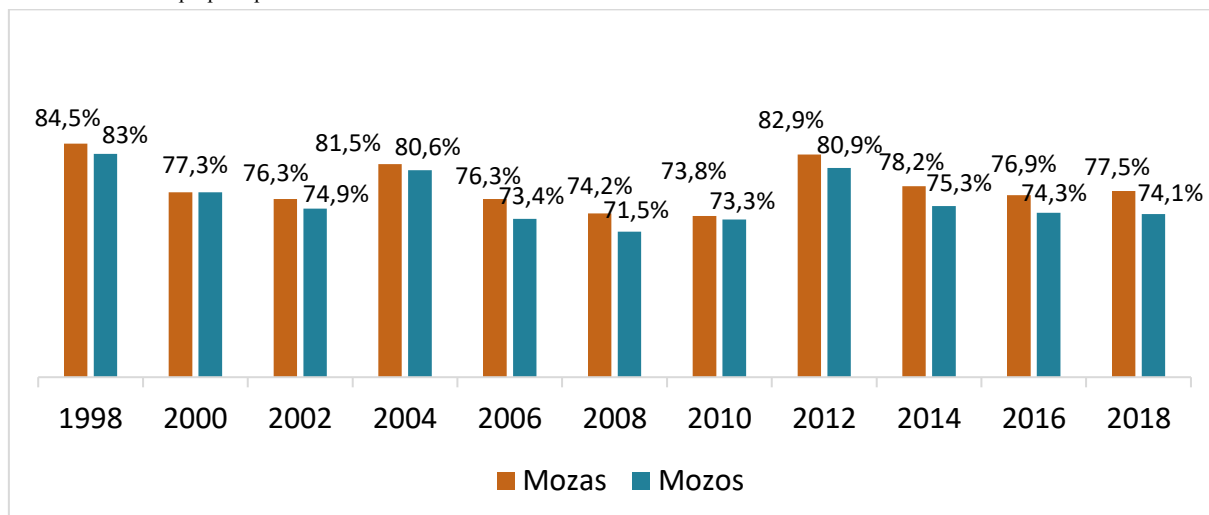
A pesares de que os últimos datos facilitados polo Plan Nacional sobre Drogas (recollidos no ESTUDES 2018-2019) sitúan nun 22,6% a porcentaxe de adolescentes que informa ter feito Botellón nos últimos 30 días (un 1,5% menos que en 2016, e un 2,9% menos que en 2014), esta segue a ser unha das grandes pedras angulares da prevención, tal e como se recolle na *Lei 11/2010, de 17 de decembro, de prevención do consumo de bebidas alcohólicas en menores de idade*, da Comunidade Autónoma de Galicia.

4. Outro factor que contribúe a caracterizar a problemática actual do consumo de alcohol entre a mocidade é a **incorporación progresiva das mozas ao consumo**, que dende fai anos teñen superado aos mozos en termos de prevalencia (Figura 4). Esta tendencia, advertida xa dende fai tempo por diferentes autores (Colell, Sánchez-Niubó e Domingo-Salvany, 2013; Vargas e Trujillo, 2012; White et al., 2015), vese confirmada cada dous anos no ESTUDES, non só no caso do alcohol (con cifras actuais dun 77,5% vs. 74,1% de consumo para mozas e mozos, respectivamente, nos últimos 12 meses), senon tamén do tabaco (38,5% vs. 31,4%), hipnosedantes con receita (15,1% vs. 9,8%) e sen receita (7,4% vs. 4,7%) [ESTUDES 2018-2019]. Esta tendencia fai que para moitos o éxito a medio prazo da prevención pase necesariamente por ser quen de incorporar decididamente un enfoque de Xénero a todo o traballo preventivo. Comprender a medida en que o Xénero introduce diferencias e peculiaridades nas motivacións para o consumo, así como nos patróns, os efectos e as consecuencias derivados dese consumo semella a día de hoxe unha tarefa aínda por resolver. As prevalencias e patróns de consumo foron mudando conforme mudaron as normas sociais, e estas foron afastándose dos roles tradicionais de Xénero, o cal supón unha preocupación engadida para a comunidade científica, na medida en que as mulleres, co mesmo nivel de consumo, son máis vulnerables aos danos producidos polo alcohol, debido (entre outros factores), a niveis máis baixos de enzimas deshidroxenasas e a unha maior proporción de graxa/auga no corpo, o que fai que os niveis de alcohol aumenten máis rapidamente despois da inxesta (Nolen-Hoeksema, 2004). Como consecuencia, a morbilidade atribuíble ao alcohol ten aumentado (e agárdase que siga

aumentando) de maneira máis pronunciada entre as mulleres que entre os homes (Erol e Karpyak, 2015).

Figura 4. Consumo de alcohol nos últimos 12 mes por Xénero (ESTUDES dende 1998).

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do PND

Mais alá de que estes poidan ser considerados como os grandes tópicos de interese no eido da prevención do consumo do alcohol, non cabe dúbida de que é necesario aludir a algúns elementos adicionais, que están a cobrar especial importancia nos últimos anos. Por unha banda, compre referirse ao consumo combinado de **alcohol con bebidas enerxéticas**, práctica cada vez máis común entre a xente nova e que, ademais de constituír un risco en si mesmo, tense convertido nun factor de risco a diferentes niveis, tanto dende o punto de vista comportamental como do patrón de consumo. Nas últimas edicións do ESTUDES apórtanse datos específicos ao respecto, cifrando nun 14,3% a porcentaxe de adolescentes que consumiron bebidas enerxéticas combinadas con alcohol no transcurso dos últimos 30 días en 2014, un 15% en 2016 e un 16% en 2018.

Por outra banda, aínda que non foron abordados no presente traballo de doutoramento, convén facer mención a dous tópicos adicionais, estreitamente relacionados co consumo de alcohol e que están a suscitar un alto grao de preocupación social: o uso de **drogas como facilitadoras do asalto sexual** e a denominada **Sumisión Química**. O uso de *Drogas como Facilitadores do Asalto Sexual* (DFAS) ven preocupando ás autoridades desde fai máis dunha década. Xa en 2008 o *European Monitoring Centre for Drugs and Drug Adiction (EMCDDA)* publicou un monográfico titulado *Sexual Assaults facilitated by drugs or alcohol*, no que se advertía da tendencia crecente do problema (EMCDDA, 2008), acentuado pola expansión dun patrón de consumo de alcohol en forma de atracón, coñecido como *Binge Drinking*, a

aparición de novas sustancias psicoactivas (NSP) -como a popular burundanga e os cannabinoides sintéticos- e a idade temperá na que os adolescentes se inician nos consumos. Nos últimos anos temos asistido desgraciadamente ao incremento de actitudes e condutas sexistas e, por extensión, ao uso cada vez maior das drogas como facilitadoras de condutas que poderían catalogarse como “abuso” ou “asalto” sexual, fundamentalmente o alcohol (Butler e Welch, 2009; Fiorentin e Logan, 2019; García-Caballero, Cruz-Landeira e Quintela, 2014; Isorna e Rial, 2015). Por outra parte, un recente traballo realizado por Panyella, Agustina e Martín (2019) recolle, a partir da análise de 102 sentencias de tribunais españoles, correspondentes ao período 1999-2016, que no 76% dos casos non se pode falar propiamente de “Sumisión Química”, senon mais ben de “Vulnerabilidade Química”, xa que as vítimas se atopaban baixo os efectos do alcohol ou doutras sustancias no momento do asalto sexual, consumidas de maneira voluntaria. Un recente traballo desenvolvido por Suárez, Golpe, Barreiro, Isorna, Liñares e Rial (2019) subliña precisamente que a probabilidade de sufrir asalto sexual se multiplica por catro entre aqueles individuos que adoitan facer regularmente Botellón, consumen alcohol en forma de atracón, dan positivo no AUDIT ou consumen algunha das denominadas Novas Sustancias Psicoactivas. Todo isto, amén da controversia que suscita, revela que unha parte importante da prevención debe levarse a cabo dende unha perspectiva mais global, vinculada á prevención do consumo de alcohol e outras drogas na poboación xuvenil e vinculada tamén á educación afectivo-sexual.

Por último, convén destacar que son moitas as variables asociadas en maior ou menor medida ao consumo de alcohol en adolescentes, as súas consecuencias, os problemas derivados e os seus posibles factores de pronóstico. A abundante literatura analiza o papel de variables de personalidade, variables cognitivas, familiares, sociais e estruturais. Dende fai décadas vense desenvolvendo un esforzo empírico inxente, que ten derivado nun volume de publicacións considerable. Pero malia todo ese esforzo, seguimos a botar en falta modelos explicativos suficientemente avalados (tanto dende un punto de vista teórico, como dende a evidencia empírica), que tiveran dado lugar a programas de prevención contrastados e que poidan ser aplicados con garantías. Tal e como se recolle no *Informe Europeo sobre Drogas 2019* (EMCDDA, 2019), a aplicación dos principios da Prevención Ambiental e a aposta por modelos de prevención integrais, como é o caso do popular Modelo Islandés (Siggfúsdóttir, Thorlindsson, Kristjánsson, Roe e Allegrante, 2008), están a suscitar un notable interese internacional. Como recolle o informe, o modelo islandés inclúe un tempo de lecer supervisado despois do horario escolar, con acceso universal a actividades deportivas e culturais para a mocidade, xunto cun seguimento parental e un horario de regreso a casa para os menores, variables algunhas delas que teñen sido analizadas neste traballo de doutoramento e que supoñen unha fonte de oportunidades en termos aplicados aínda por explorar.

En definitiva, o consumo de alcohol por parte dos adolescentes constituía cando se deseñou este traballo de doutoramento (e segue a constituír agora, momento en que se está a elaborar unha *Lei Galega de Prevención do Consumo de Bebidas alcohólicas en menores de idade e de desnormalización do seu consumo na sociedade*), un enorme desafío. Este documento é froito da ilusión, o esforzo e compromiso colectivo das persoas que formamos a Unidade de Psicoloxía do Consumidor e Usuario da Universidade de Santiago (PSICOM-USC). Con el pretendemos humildemente contribuír a sensibilizar á sociedade e a xerar evidencia e coñecemento útiles para a comunidade.

2. OBXECTIVOS

O **obxectivo fundamental** que se perseguía cos traballos realizados (estreitamente relacionados entre si), non era outro que o de contribuír dende a evidencia empírica, a acadar un mellor coñecemento do problema que supón o consumo de alcohol entre as e os adolescentes, proporcionando información relevante a nivel descritivo, pero tamén tentando identificar posibles factores de “apalancamento” para o traballo preventivo. Por último, estaba na nosa intención ser capaces de utilizar toda esta base de coñecemento procedente da nosa contorna inmediata, das mozas e mozos da comunidade galega, para mobilizar e sensibilizar ao conxunto da sociedade, ás familias, ás institucións e á propia Administración Pública.

Os **obxectivos específicos**, na medida en que cada un dos traballos abordaba un tópico específico-estratéxico referido ao consumo de alcohol entre adolescentes (*Binge Drinking*, *Botellón* e *Idade de inicio*), foron os mesmos nos tres traballos:

1. Proporcionar datos descritivos e representativos para a comunidade galega.
2. Analizar o papel de posibles variables asociadas, ben como antecedentes ou factores de pronóstico, ou ben como consecuentes.
3. Aportar recomendacións prácticas para o traballo preventivo a diferentes niveis (escolar, familiar e institucional).

3. MÉTODO

As tres publicacións que se presentan enmárcanse nun mesmo proxecto de investigación, financiado polo Plan Nacional sobre Drogas (Ref. 2013I046). As tres se derivan dun mesmo estudo ou traballo empírico realizado na Comunidade Autónoma de Galicia, si ben con obxectivos e análises particulares. Descríbense a continuación as características do traballo empírico levado a cabo.

Deseño

Dende un punto de vista metodolóxico, para dar conta dos obxectivos plantexados recorreuse a unha metodoloxía selectiva ou correlacional. Concretamente levouse a cabo unha enquisa entre a poboación de estudantes de Educación Secundaria Obrigatoria (ESO), Bacharelato e Ciclos Formativos de grao medio da comunidade autónoma de Galicia (o que supón unha poboación estimada de aproximadamente 140.000 individuos). Para a selección da mostra utilizouse unha mostraxe bietápica: por conglomerados para a selección das unidades de primeiro nivel (centros educativos) e por Cotas (segundo Xénero e Tipo de Estudos), para a selección das unidades de segundo nivel (individuos). Foron seleccionados un total de 37 centros de titularidade tanto pública como privada ou concertada, das catro provincias galegas, en base ás cotas coñecidas a nivel poboacional.

Participantes

A mostra estivo composta por un total de 3.419 adolescentes (50,6% homes e 49,4% mulleres) de idades comprendidas entre los 12 e 18 años ($M = 14,57$ e $SD = 1,76$). Destes, 2.236 asistían a centros públicos e 1.183 a centros privados ou concertados. O 73,3% cursaba estudos de ESO, o 20,4% Bacharelato e o 6,2% restante FP Básica (PCPI) o un Ciclo Formativo de grao medio.

Variables e instrumentos

Para a recollida dos datos elaborouse expresamente un cuestionario no que se incluían preguntas agrupadas en cinco bloques: (1) un primeiro bloque con ítems extraídos da *Encuesta Estatal sobre Uso de Drogas en Estudiantes de Enseñanzas Secundarias* (ESTUDES) e da *European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs* (ESPAD), referidos aos hábitos de consumo tanto de alcohol como doutras sustancias; (2) un segundo bloque que incluía preguntas relativas ao consumo intensivo de alcohol, borracheiras, idade de inicio de consumo e Botellón; (3) un terceiro bloque que incluía o *Alcohol Use Disorder Identification Test* (AUDIT), para estimar o consumo de risco de alcohol, xunto ao *Substance Abuse Screening Test* (CRAFTT); (4) un cuarto bloque referido a diferentes problemas asociados ao consumo de alcohol e posibles variables moduladoras; e (5) por último, información referida a variables sociodemográficas.

Procedemento

Os datos recolléronse nas propias aulas dos centros colaboradores, en grupos reducidos de entre 15 e 20 individuos, mediante un cuestionario que cada estudante debía cumprimentar de xeito individual. O traballo de campo levouse a cabo por un equipo de psicólogas membros de PSICOM-USC, con experiencia na realización deste tipo de tarefas, baixo a coordinación da propia doutoranda. Todos os participantes foron informados da finalidade do estudo, garantindo a confidencialidade e o anonimato das súas respostas. Contouse asemade co consentimento e colaboración tanto da dirección dos centros, como das respectivas asociacións de nais e pais (ANPAs). A participación foi sempre voluntaria e o tempo de cumplimentación do cuestionario foi de aproximadamente 20-25 minutos. O estudo contou coa aprobación previa do Comité de Bioética da Universidade de Santiago de Compostela.

Análise de datos

A pesarse de que inicialmente se recolleron un total de 3.714 cuestionarios, foron eliminados 295 tras a depuración da base de datos, ben por presentar un volume excesivo de valores ausentes, un patrón incoherente de resposta ou por se atopar fora do rango de idade obxecto de estudo (12-18 anos). Tras unha análise descritiva univariada, levouse a cabo unha tabulación bivariada, coa aplicación dos contrastes oportunos en función da natureza das variables: probas *t* de Student e Análise de Varianza Simple para a comparación de medias e coeficientes *Eta* para estimar o tamaño do efecto en variables cuantitativas, así como contrastes *Chi* cadrado para a comparación de porcentaxes e Coeficientes de Continxencia para estimar o tamaño do efecto no caso de variables cualitativas. As análises foron realizados co paquete estatístico IBM SPSS Statistics 20.

Ficha técnica do estudio

Ámbito: Galicia

Universo: Infinito (140.000 estudantes de Educación Secundaria Obligatoria, Bacharelato e Ciclos Formativos de Grao Medio da Comunidade Autónoma de Galicia, daccordo aos datos facilitados pola Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia).

Tipo de mostraxe: Bietápica, por conglomerados para a selección das unidades de primeiro nivel (centros) e por Cotas para a selección das unidades de segundo nivel (individuos).

Erro de mostraxe: $\pm 1.4\%$

Hipótese peor: $p = q = 0,5$

Nivel de significación: 0,05

Tamaño da mostra: 3.419 individuos

Instrumento de recollida de datos: Cuestionario *ad hoc*

4. RESULTADOS

Esta tese de doutoramento conforma un compendio das tres publicacións que se describen a continuación. Para cada unha delas proporciónase a información bibliográfica completa (autores, ano, título, revista, volume e páxinas) e inclúese tamén a información relativa ao factor de impacto no ano de cada publicación, o factor de impacto da revista nos derradeiros 5 anos, así como o cuartil da súa categoría, extraído do *Journal Citation Reports (JCR)*® *Social Sciences Edition* (Thomson Reuters) e o número de citas recibidas ata o momento.

4.1. PUBLICACIÓNS QUE FORMAN PARTE DA TESE DE DOUTORAMENTO

- **Publicación 1**

Golpe, S., Isorna, M., **Barreiro, C.**, Braña, T. e Rial, A. (2017). Consumo intensivo de alcohol en adolescentes: prevalencia, conductas de riesgo y variables asociadas. *Adicciones*, 29, 256-267. <http://dx.doi.org/10.20882/adicciones.932>

Artigo publicado en *Adicciones*. Factor de impacto 2017: 2,02; factor de impacto 5 anos: 2,22. Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2. Citas: 25.

- **Publicación 2**

Golpe, S., **Barreiro, C.**, Isorna, M., Gómez, P. e Rial, A. (2017). La práctica del botellón en adolescentes gallegos: prevalencia, implicaciones y variables asociadas. *Psicología Conductual*, 25, 529-545.

Artigo publicado en *Psicología Conductual*. Factor de Impacto 2017: 0.89; factor de impacto 5 anos: 0,99; Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary área: Q3. Citas: 1.

- **Publicación 3**

Rial, A., Golpe, S., **Barreiro, C.**, Gómez, P. e Isorna, M. (2020). La edad de inicio en el consumo de alcohol en adolescentes: implicaciones y variables asociadas. *Adicciones*, en prensa. <https://doi.org/10.20882/adicciones.1266>

Artigo publicado en *Adicciones*. Factor de impacto 2018 (último disponible): 3,16; factor de impacto 5 anos: 2,22; Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2. Citas: 1.

PUBLICACIÓN 1

Golpe, S., Isorna, M., **Barreiro, C.**, Braña, T. y Rial, A. (2017). Consumo intensivo de alcohol en adolescentes: prevalencia, conductas de riesgo y variables asociadas. *Adicciones*, 29, 256-267. <http://dx.doi.org/10.20882/adicciones.932>

- Revista indexada en 2017 no Journal Citation Reports[®]
- Índice de Impacto 2017: 2,021
- Factor de Impacto últimos 5 años: 2,22
- Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
- Citas: 25

PUBLICACIÓN 2

Golpe, S., **Barreiro, C.**, Isorna, M., Gómez, P. y Rial, A. (2017). La práctica del botellón en adolescentes gallegos: prevalencia, implicaciones y variables asociadas. *Psicología Conductual*, 25, 529-545. <https://www.behavioralpsycho.com/producto/la-practica-del-botellon-en-adolescentes-gallegos-prevalencia-implicaciones-y-variables-asociadas/>

- Revista indexada en 2017 no Journal Citation Reports®
- Índice de Impacto 2017: 0.89
- Factor de Impacto último 5 años: 0,99
- Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary área: Q3
- Citas: 1

PUBLICACIÓN 3

Rial, A., Golpe, S., **Barreiro, C.**, Gómez, P. y Isorna, M. (2020). La edad de inicio en el consumo de alcohol en adolescentes: implicaciones y variables asociadas. *Adicciones*, en prensa.
<https://doi.org/10.20882/adicciones.1266>

- Revista indexada en 2019 no Journal Citation Reports ®
- Índice de Impacto 2018 (último disponible): 3,16
- Factor de Impacto últimos 5 años: 2,22
- Social Sciences Edition. Psychology, Multidisciplinary area: Q2
- Citas: 1

4.2. OUTRAS PUBLICACIÓNS

Complementariamente ás tres publicacións seleccionadas como corpo central da tese de doutoramento inclúense 5 traballos mais publicados no marco desta.

Gómez, P., Rial, A. Braña, T., Varela, J. e **Barreiro, C.** (2014). Evaluation and early detection of problematic Internet use in adolescents. *Psicothema*, 26, 21-26.

<http://dx.doi.org/10.7334/psicothema2013.109>

Rial, A., Golpe, S., Gómez, P. e **Barreiro, C.** (2015). Variables asociadas al Uso Problemático de Internet entre adolescentes. *Salud y Drogas*, 15, 25-38.

<http://dx.doi.org/10.21134/haaj.v15i1.223>

Rial, A., **Barreiro, C.** e Gómez, P. (2015). Adolescentes, Internet e redes sociais en Galicia ¿Que din os datos actuais e como promover o seu uso responsable?. *Revista Galega de Educación*, 62, 40-44.

Gómez, P., Harris, S.K., **Barreiro, C.**, Isorna, M. e Rial, A. (2017). Profiles of Internet use and parental involvement, and rates of online risks and problematic Internet use among Spanish adolescents. *Computers in Human Behavior*, 75, 826–833.

<https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.06.027>.

Rial, A., Burkhart, G., Isorna, M., **Barreiro, C.**, Gómez, P. e Golpe, S. (2019). Consumo de cannabis entre adolescentes: patrón de riesgo, implicaciones y posibles variables explicativas. *Adicciones*, 31, 64-77. <https://doi.org/10.20882/adicciones.1212>.

Evaluation and early detection of problematic Internet use in adolescents

Patricia Gómez Salgado, Antonio Rial Boubeta, Teresa Braña Tobío, Jesús Varela Mallou
and Carmen Barreiro Couto
Universidad de Santiago de Compostela

Abstract

Background: Problematic Internet use in adolescents has become an issue of concern for a growing number of researchers and institutions over the past years. Behavioural problems, social isolation, school failure and family problems are some of the consequences of psychological and behavioural impact on teenagers. Taking into account the interest that this issue has generated at many levels, the aim of this paper is to develop a screening tool for early detection of problematic Internet use in teenagers. **Method:** A survey of Compulsory Secondary School students from Galicia involving a total of 2,339 individuals was carried out. **Results:** The results obtained allow: (1) gauging the magnitude of the problem, establishing the risk levels among the adolescents, and (2) presenting a new, simple and short screening instrument. **Conclusions:** The present scale has sufficient theoretical and empirical support, including good psychometric properties ($\alpha = .83$; specificity = .81; sensitivity = .80; ROC curve = .90), making it an interesting applied tool.

Keywords: Screening, early detection, evaluation, Internet, adolescents.

Resumen

Evaluación y detección precoz del uso problemático de Internet entre adolescentes. **Antecedentes:** el uso problemático de Internet entre los adolescentes preocupa cada vez más a investigadores e instituciones. Problemas de conducta, aislamiento social, fracaso escolar y problemas familiares son algunas de las consecuencias del impacto a nivel psicológico y conductual que ello produce. Habida cuenta del interés que el tema suscita a diferentes niveles, el objetivo de este trabajo es desarrollar una herramienta de screening para la detección precoz de uso problemático de Internet entre adolescentes. **Método:** se realizó una encuesta a escolares de Enseñanza Secundaria Obligatoria de la comunidad gallega, en la que participaron un total de 2.339 individuos. **Resultados:** los resultados obtenidos permiten: (1) evaluar la magnitud del problema, permitiendo conocer los niveles de riesgo existente, y (2) presentar un nuevo instrumento de screening o cribado, breve y sencillo. **Conclusiones:** la presente escala cuenta con suficiente aval teórico y empírico y con unas buenas propiedades psicométricas ($\alpha = .83$; especificidad = .81; sensibilidad = .80; Curva COR = .90), lo cual la convierte en una herramienta de interés a nivel aplicado.

Palabras clave: cribado, detección precoz, evaluación, Internet, adolescentes.

Recent research has placed increasing emphasis on Internet misuse and its consequences, both psychological and behavioural, among young people (Castellana, Sánchez-Carbonell, Graner, & Beranuy, 2007; Gámez-Guadix, Orue, & Calvete, 2013; Kaltiala-Heino, Lintonen, & Rimpelä, 2004; Kornas, Critselis, Janikian, Kafetzis, & Tsitsika, 2011; Viñas, 2009). Such consequences include the emergence of possible behavioural alterations, loss of control, school failure, social isolation and an increase in family conflict (Cao & Su, 2006; Holtz & Appel, 2011; Sánchez-Martínez & Otero, 2010; Tonioni et al., 2012).

Over the past few years, there has been a proliferation of investigations that have attempted to examine rigorously the possibility of considering an *addiction* to new technologies, more particularly to the Internet and mobile phones (Davis, 2001;

Echeburúa, Labrador, & Becoña, 2009; Estallo, 2001; Young, 1998a). However, the consensus remains weak, exemplified by the fact that such disorders are neither listed in the International Classification of Diseases (ICD-10) nor in the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5), although *Internet Gaming Disorder* has indeed been included in DSM-5 Section III, as a condition warranting more clinical research and experience (American Psychiatric Association, 2013). Nevertheless, these criteria are currently limited to Internet gaming and do not include general use of the Internet, online gambling, or social media.

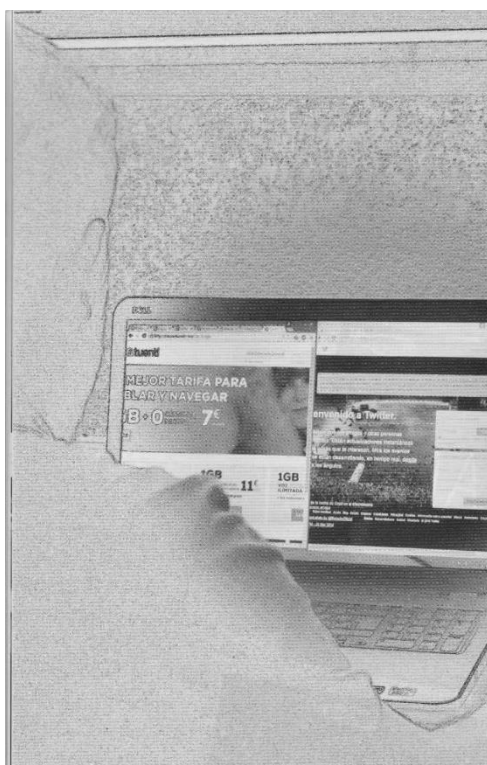
Despite the inconsistent recognition of possible Internet addiction as a specific disorder, its importance as a separate entity is supported by an increasing number of studies, sparking a degree of social alarm. Durkee et al. (2012), based on a sample of 11956 young people from 11 different European countries, reported a prevalence of Maladaptive Internet Use (MIU) among adolescents of 13.5%, and estimated the rate of Pathological Internet Use as 4.4%, this percentage being higher in boys compared to girls (5.2 versus 3.8%, respectively). For its part, EU Kids Online II survey (a project developed by the European Commission on a sample of

Received: April 17, 2013 • Accepted: September 27, 2013

Corresponding author: Antonio Rial Boubeta

Facultad de Psicología
Universidad de Santiago de Compostela
15782 Santiago de Compostela (Spain)
e-mail: antonio.rial.boubeta@usc.es

Adolescentes, internet e redes sociais en Galicia. Que din os datos actuais e como se pode promover o seu uso responsable?

Queremos agradecer de maneira sincera a colaboración dos docentes, orientadores e ANPAs dos centros colaboradores, así como á institución do Valedor do Pobo de Galicia, que fixeron posible a realización deste ambicioso proxecto.

REVISTA GALEGA
DE EDUCACIÓN

ISSN: 1132-8932

Páx. 40-42

Antonio Rial Boubeta
Carmen Barreiro Couto
Patricia Gómez Salgado

Facultade de Psicoloxía
Universidade de Santiago
antonio.rial.boubeta@usc.es
patricia.gomez@usc.es
barreiro.carmen@gmail.com

INTRODUCCIÓN

Educar aos nosos fillos no uso saudable de internet e das redes sociais pasa por ser quen de entender a realidade que nos toca vivir. Non estamos fronte a unha moda pasaxeira, nin é algo exclusivo dos e das adolescentes, senón un fenómeno social fortemente arraigado en case todos os recunchos do mundo. Tampouco é un tema menor, xa que un uso abusivo ou disfuncional (tanto en mozos/as, como en adultos) pode levar á dependencia, a novas formas de ludopatía, conflitos familiares, conflitos escolares, novas prácticas

de risco e mesmo novos tipos de delito.

Dende 2006 a propia Comisión Europea está a promover un ambicioso proxecto (EU Kids Online) no que participan máis dun cento de investigadores e expertos de 33 países (entre eles, España), que proporcionan regularmente datos dos usos que os menores fan da rede. Froito dunha macroenquisa realizada a máis de 25.000 adolescentes, advertiron hai xa catro anos de que a inmensa maioría dos mozos e das mozas usan regularmente internet e as redes sociais como vehículo de socialización e de interacción social,

VARIABLES ASOCIADAS AL USO PROBLEMÁTICO DE INTERNET ENTRE ADOLESCENTES

VARIABLES RELATED WITH PROBLEMATIC INTERNET USE AMONG ADOLESCENTS

Antonio Rial Boubeta, Sandra Golpe Ferreiro, Patricia Gómez Salgado y Carmen Barreiro Couto

Universidade de Santiago de Compostela

Abstract

Although network usage is a generalized and beneficial phenomenon in a lot of ways, there are an increasing number of studies which warn off the psychological and behavioral consequences associated with problematic internet use. Despite the amount of literature existent about this topic there has been few attempts in order to identify related variables and to develop explicative models. The objective of this study was to analyze the relationship between Problematic Internet Use and different variables (sociodemographic, the role of the parents, usage habits, academic performance and consequences of inappropriate internet use). To do this, we selected a sample which involved a total of 1709 Compulsory Secondary School students from the province of A Coruña whose ages ranged between 11 and 17 years. Results not only show that a 26.6% of the sample has a Problematic Internet Use, but being female and having parents which don't use Internet may constitute risk factors. It has also been found that Problematic Internet Use is related with a lower academic performance and a greater presence of physical and psychosocial symptoms, presumably consequence of the inadequate Internet use.

Keywords: *adolescents, Internet, New Technologies, prevention, problematic use.*

Resumen

Aunque el uso de la Red es un fenómeno generalizado y beneficioso a muchos niveles, cada vez son más los trabajos que advierten que un posible uso problemático o no adaptativo puede conllevar importantes consecuencias a nivel psicológico y comportamental. A pesar de la cantidad de literatura existente sobre el tema, los intentos de identificación de variables asociadas y la elaboración de modelos explicativos son relativamente escasos. En este estudio, realizado a partir de una muestra de 1709 estudiantes de Educación Secundaria Obligatoria de la provincia de A Coruña, con edades comprendidas entre los 11 y los 17 años, se ha intentado estudiar la relación entre el uso problemático de Internet y diferentes variables (sociodemográficas, el papel de los padres, el rendimiento académico, hábitos de uso y consecuencias asociadas). Los resultados obtenidos no sólo revelan que el 26,6% de los adolescentes que componen la muestra presentan un uso problemático de Internet, sino también que el hecho de ser mujer o que los padres no sean usuarios de la Red, constituirían posibles predictores. Se ha constatado también que el uso problemático se asocia a un menor rendimiento académico y a una mayor presencia de problemas físicos y psicosociales, presumiblemente consecuencia de éste.

Palabras clave: *adolescentes, Internet, Nuevas Tecnologías, prevención, uso problemático.*

Correspondencia: Antonio Rial Boubeta
Facultad de Psicología, C/ Xosé María Suárez Núñez, s/n.
Campus Vida-Universidade de Santiago de Compostela
15782 – Santiago de Compostela
antonio.riab.boubeta@usc.es

Contents lists available at ScienceDirect

Computers in Human Behavior

journal homepage: www.elsevier.com/locate/comphumbeh

Full length article

Profiles of Internet use and parental involvement, and rates of online risks and problematic Internet use among Spanish adolescents

Patricia Gómez^{a,*}, Sion Kim Harris^{b,c}, Carmen Barreiro^a, Manuel Isorna^d, Antonio Rial^a

^a Consumer and User Psychology Unit, Faculty of Psychology, University of Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, Spain

^b Center for Adolescent Substance Abuse Research, Boston Children's Hospital, Boston, MA, USA

^c Department of Pediatrics, Harvard Medical School, Boston, MA, USA

^d Department of Psycho-socio-educational Analysis and Intervention, Faculty of Education Sciences, University of Vigo, Ourense, Spain

ARTICLE INFO

Article history:
Received 5 March 2017
Received in revised form
15 May 2017
Accepted 17 June 2017
Available online 17 June 2017

Keywords:
Adolescence
Cluster analysis
Online risks
Parental role
Problematic Internet Use
Typology

ABSTRACT

This study aimed to empirically identify the major adolescent Internet user profiles in Spanish secondary students based on self-reported pattern of use, level of parental control and parent-child conflict around use, and to characterize their demographics and rates of engaging in online risky experiences and screening positive for problematic Internet use (PIU). Students from 255 secondary schools throughout the Galicia region of Spain completed an anonymous, online survey in school, with 39,993 having sufficient data for analyses. We used two-stage cluster analysis to identify the groups, and then compared demographics, online risks and PIU rates across groups. We identified five clusters: *occasional users* (21.4%), *moderate users with parental control* (22.2%), *moderate users without parental control* (22.1%), *habitual users with parent-child conflict* (16.8%), and *intensive users* (17.5%). The heaviest user groups had the highest rates of any online risk (>60%) and PIU (>25%). The majority of adolescents with frequent Internet use have engaged in online risky experiences. Such behaviors, and problematic Internet use, are higher among adolescents without parental control over their use, so empowering parents to moderate their child's Internet use is encouraged. These findings highlight the need to support parents, schools, and policymakers in prevention, since it is a shared responsibility.

© 2017 Elsevier Ltd. All rights reserved.

1. Introduction

Worldwide, Internet use has become a major part of adolescents' daily lives, thus making the understanding of its patterns and influence on adolescent behaviors and beliefs important topics for research (Livingstone, Haddon, Görzig, & Ólafsson, 2011; Rial, Gómez, Braña, & Varela, 2014). Recent figures indicate that Internet use is nearly universal among adolescents in developed countries. Across the European Union, 91% of 16–19-year-olds use Internet daily (Eurostat, 2016). A recent U.S. study found 92% of 13- to 17-year-olds reported going online daily, with 24% being online “almost constantly,” and 56% “several times a day” (Lenhart, 2015).

A growing concern in recent years is the rise in Problematic

Internet Use (PIU), that might be conceptualized as an inability to control one's use of the Internet which leads to negative consequences in daily life (Spada, 2014). As with other risky behaviors, adolescence is a vulnerable period for onset of PIU which tend to co-occur with other risky behaviors such as alcohol and drug use, and playing on slot machines, and be associated with adverse outcomes such as getting into trouble with police, losing friends, sexually transmitted diseases, and poor sleep or exercise habits (Secades-Villa et al., 2014; Suris et al., 2014; Wang, Luo, Gao, & Kong, 2012). Prevalence rates of adolescent PIU, however, remain unclear because of lack of agreement on terminology, conceptualization, defining criteria, and the different measures used (Kuss, van Rooij, Shorter, Griffiths, & van de Mheen, 2013; Rial, Gómez, Isorna, Araujo, & Varela, 2015; Spada, 2014). For instance, 19.9% of Spanish secondary school students were found to be Problematic Internet Users (Gómez, Rial, Braña, Varela, & Barreiro, 2014), while another study of European adolescents reported a 4.4% prevalence of Pathological Internet use, and 13.5% being “maladaptive” users (Durkee et al., 2012). A systematic review of U.S. studies on adolescents and university students found rates of PIU to range from 0%

* Corresponding author. Consumer and User Psychology Unit, Faculty of Psychology, University of Santiago de Compostela, Xosé María Suárez Núñez street - Campus Vida, 15782, Santiago de Compostela, Spain.

E-mail addresses: patricia.gomez@usc.es (P. Gómez), sion.harris@childrens.harvard.edu (S.K. Harris), carmen.barreiro.couto@rai.usc.es (C. Barreiro), isorna.catoira@uvigo.es (M. Isorna), antonio.rial.boubeta@usc.es (A. Rial).

<http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2017.06.027>

0747-5632/© 2017 Elsevier Ltd. All rights reserved.

Consumo de cannabis entre adolescentes: patrón de riesgo, implicaciones y posibles variables explicativas

Cannabis use among adolescents: Risk pattern, implications and possible explanatory variables

ANTONIO RIAL*, GREGOR BURKHART**, MANUEL ISORNA***,
CARMEN BARREIRO*, JESÚS VARELA*, SANDRA GOLPE*.

* Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, España. ** European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). *** Universidad de Vigo, Vigo, España.

Resumen

Contrariamente a lo que ocurre con el resto de sustancias todavía no se han logrado disminuir los niveles de consumo de cannabis, que sigue siendo la droga ilegal más consumida entre los adolescentes españoles. El objetivo de este estudio consiste en actualizar los niveles de consumo (incorporando la franja de edad de 12-13 años), estimar los consumos propiamente de riesgo y analizar las posibles variables asociadas. Para ello se ha utilizado una metodología correlacional consistente en la realización de una encuesta a estudiantes de ESO y Bachillerato de la comunidad autónoma de Galicia (España) en el año 2016. La muestra final estuvo compuesta por 3.882 adolescentes gallegos de entre 12 y 18 años ($M = 14,52$ y $DT = 1,72$). Los resultados obtenidos revelan que a día de hoy es ya mayor el porcentaje de adolescentes que consumen tabaco y cannabis que únicamente tabaco (12,7% vs 10,5%) y que ello no sólo implica una mayor probabilidad de consumir otras sustancias ilegales, sino también de desarrollar un patrón consumo de alcohol de riesgo, de *Binge Drinking* o incluso de experimentar un Uso Problemático de Internet o de ciberacoso. Las variables personales como la autoestima, la asertividad, las habilidades sociales o la impulsividad tienen una capacidad explicativa realmente débil, en comparación con otras variables vinculadas al establecimiento de normas y límites por parte de los padres. Una de las principales conclusiones de este trabajo es la necesidad de adoptar un enfoque de prevención integral.

Palabras clave: Adolescentes; Cannabis; Consumo; Tabaco; Variables asociadas.

Abstract

In contrast to the achievements with other substances, it has not yet been possible to reduce the levels of cannabis use, the most used illegal substance among Spanish adolescents. The objective of this paper consists of updating levels of use (incorporating ages 12 and 13), estimating high-risk use and analyzing possible associated variables. For this purpose, a correlational method was used consisting of the administration of a survey to compulsory secondary school and high school students from the autonomous community of Galicia (Spain) in 2016. Results obtained from a sample of 3,882 Galician adolescents aged 12 to 18 ($M = 14.52$; $SD = 1.72$) reveal that the percentage of adolescents currently using tobacco and cannabis is higher than that of those using tobacco alone (12.7% vs 10.5%). This implies not only a higher probability of using other illegal substances, but also of developing rather high-risk use pattern, binge drinking or even experiencing problematic Internet use or cyberbullying. From a preventive perspective, the results reveal that personal variables such as self-esteem, assertiveness, social skills or impulsiveness have really weak explanatory power compared with other variables related to the setting of rules and limits by parents. One of the main conclusions of this paper is the need to adopt a comprehensive prevention approach.

Key words: Adolescents; Cannabis; Consumption; Tobacco; Related variables.

Recibido: Junio 2017; Aceptado: Enero 2018.

Enviar correspondencia a:

Antonio Rial Boubeta. Facultad de Psicología, C/ Xosé María Suárez Núñez, s/n. Campus Vida - Universidad de Santiago de Compostela. 15782- Santiago de Compostela (España). E-mail: antonio.rial.boubeta@usc.es

5. DISCUSIÓN E CONCLUSIÓNS

O presente traballo de doutoramento nace e desenvólvese no marco dun proxecto de investigación mais amplo, financiado polo Plan Nacional sobre Drogas (*Ref. 2013I046. BOE 27/12/2013*), que lle da soporte e sentido. Se ben o proxecto foi plantexado cuns obxectivos mais ambiciosos e de maior calado ou recorrido, o traballo cumpre unha función particular e posúe unha entidade propia dentro do proxecto. Tal e como se recolle no apartado introdutorio, o consumo de alcohol entre a mocidade está considerado como un dos principais problemas de saúde pública entre a mocidade galega, española e europea. Non en van a loita contra o consumo de alcohol entre a xente nova forma parte dende hai anos da axenda das diferentes administracións, sendo incluída en sucesivos plans estratéxicos e mesmo dando lugar a leis específicas, que non deixan de revisarse e actualizarse.

Afrontar o problema do consumo de alcohol entre a mocidade pasa (na nosa humilde opinión) por ser quen de identificar, cando menos, unha serie de tópicos ou elementos que constitúen en si mesmos facianas visibles do problema, sobre as que deben pivotar as políticas de prevención e, polo tanto, boa parte da solución. Os tres elementos que se abordan neste traballo de doutoramento son: por un lado, (1) a proliferación dun perigoso patrón de consumo en forma de atracón (coñecido como Consumo Intensivo de Alcohol -CIA- ou **Binge Drinking**) que, como xa se ten sinalado, posúe moi serias implicacións a diferentes niveis; por outra parte, (2) a **idade de inicio** temperá na que as novas xeracións de adolescentes se inician no consumo de alcohol, elemento “a priori” trascendental; e, por último, (3) o controvertido fenómeno do **Botellón**, que en certo modo supuxo a normalización do consumo en espazos públicos e co consentimento das institucións. Cada un dos artigos que conforman esta *tese por compendio* centrouse nun destes elementos particulares. O alcance dos resultados acadado en cada caso, xunto coas súas implicacións tanto a nivel teórico, como práctico discútense a continuación.

En primeiro lugar, polo que se refire ao artigo publicado en *Adicciones* (2017), no que se aborda o Consumo Intensivo de Alcohol (CIA) ou **Binge Drinking**, compre sinalar que os resultados acadados poñen en de manifesto que se trata dunha práctica relativamente habitual e globalizada, que comparten 1 de cada 4 adolescentes galegos. A pesar de que as porcentaxes atopadas na franxa de idade máis temperá son reducidos (1,3% para o consumo de 6 ou mais bebidas alcohólicas e 5,1% para consumo de 3 ou mais), levados a cifras poboacionais suporía que entre 500 e 2.000 nena/os de 12-3 anos da comunidade galega terían realizado un consumo intensivo de alcohol no transcurso do último ano. Si se circunscriben as porcentaxes á franxa de idade de 14 a 18 anos, os resultados son inferiores aos aportados no ESTUDES 2018-2019 para o conxunto do estado, pero en calquera caso preocupantes.

Ademais destes datos de prevalencia o estudo aportou nova evidencia empírica sobre as consecuencias negativas do CIA, materializadas en diferentes condutas de risco, nunha maior probabilidade de iniciarse no consumo doutras sustancias, así como de desenvolver un consumo de risco (con maiores taxas de positivos no AUDIT), resultados que eran coherentes coa literatura (Chassin, Pitts, e Prost, 2002; Miller et al., 2007). Pero mais alá destes datos iniciais, o estudo serviu para comprobar o papel que xogan variables concretas como as crenzas e expectativas positivas referidas ao alcohol (na liña dos traballos de Cortés et al., 2011; ou de McBride et al., 2014); o consumo do entorno familiar e grupal (Espada et al., 2008), ou mesmo a hora de chegada a casa e os cartos dispoñibles (Humensky, 2010; Varela et al., 2013). Dende un punto de vista sociodemográfico, a pesar de que o CIA pode afirmarse que constitúe un fenómeno globalizado, en certa medida é posible identificar un perfil no que a prevalencia é maior: mozos de entre 16 e 18 anos, de contornas urbanas, que estudan en centros públicos e cuxos pais teñen un baixo nivel de estudos.

Polo que se refire ao segundo dos artigos que conforma esta tese por compendio, o traballo publicado en *Psicología Conductual* (2017), no que se analiza o fenómeno do **Botellón**, os datos revelan unha prevalencia do Botellón entre as e os adolescentes galegos de 12 a 18 anos do 38,4% no último ano (50,8% na franxa de 14 a 18), porcentaxes novamente inferiores ás atopadas a nivel nacional. Tal e como sucedía co CIA, o feito de ter incorporado no deseño mostral ás nenas e nenos de 12-13 anos permitiunos estimar nun 4% o volume de adolescentes que nesas idades especialmente temperás xa participou nalgún Botellón, o que equivale a arredor de 1.700 adolescentes. Estas cifras resultan especialmente preocupantes habida conta das serias consecuencias que o consumo de alcohol pode chegar a provocar nun cerebro en pleno proceso madurativo.

Outro dos achádegos mais importantes do estudo é que confirman os resultados doutros traballos, como o de Borrás (2004), Gómez-Fraguela et al. (2008), Martín et al. (2015) ou Navarrete (2004), é que case a totalidade dos adolescentes que acoden aos botellóns non o fan como simples espectadores, senon que consumen alcohol de xeito masivo e, en moitos casos, presentan un claro patrón de policonsumo. Puidéronse constatar tamén taxas de consumo de risco entre 12 e 13 veces superiores entre os asistentes aos Botellóns. Por último, dende o punto de vista das implicacións comprobouse que as porcentaxes de adolescentes que se implican en diferentes condutas de risco eran tamén significativamente maiores.

En canto ás posibles variables que poden estar na base destes resultados, novamente comprefacer mención ao papel das crenzas e expectativas positivas asociadas ao consumo de alcohol, o que vai na liña de traballos que afirman que os adolescentes coñecen os riscos do consumo a curto e medio prazo, pero tenden a magnificar as recompensas (Millstein y Halpern-Felsher,

2002). Unha vez mais, como se puido comprobar no caso do CIA, outra variable que desempeña un papel importante é a presenza dos iguais no Botellón, o que da conta da compoñente de interacción social e de socialización subxacente, destacada xa en traballos como o de Sánchez, Moreno, Muñoz e Pérez (2007). No artigo reflexiónase tamén sobre o feito de que posiblemente o Botellón represente un contexto de lecer desestruturado onde mozas e mozos con actitudes positivas cara o alcohol, autoxestionan a súa diversión sen supervisión externa que limite a aparición de condutas non desexadas, na liña do que plantexaban Gómez-Fraguela et al. (2008), ao cal contribúe a cultura “hedonista” na que vivimos e que transmite mensaxes a favor da satisfacción inmediata dos impulsos e apetencias, tal e como sinalan Rodríguez, Goñi e Ruíz (2006), o que leva á mocidade a adoptar condutas de risco. De igual xeito, variables como a hora de chegada a casa, ou os cartos dispoñibles volven amosar a súa relevancia, lembrando a importancia dos estilos educativos parentais e do establecemento de normas e límites no eido familiar. De feito, diferentes traballos xa relacionaban un estilo educativo permisivo co consumo de sustancias psicoactivas (Leeman et al., 2014; Perelló, Llorens e Tortajada, 2008).

Xa por último, o terceiro artigo publicado en *Adicciones* (2020), onde se aborda o problema da **idade de inicio** temperá no consumo de alcohol, os resultados permitiron confirmar que o feito de ampliar o marco mostral aos 12-18 anos deriva nun “axuste á baixa” na estimación das idades de inicio de consumo das diferentes sustancias, sensiblemente inferiores (arredor de medio ano) ás recollidas nas dúas últimas edicións do ESTUDES. Mais alá dos promedios, unha análise por percentiles resultou moi ilustrativa. Así, observouse que 4 de cada 10 adolescentes que probaron o alcohol o fixeron antes dos 14 anos, o mesmo que sucede co tabaco. Este dato ten unha lectura importante a nivel de prevención, reclamando un traballo intensivo ao inicio da Educación Secundaria Obrigatoria, ou mesmo xa nos últimos cursos de Primaria.

Por outra banda, os resultados revelarían a existencia dun “circuíto de consumo” no que se poderían identificar tres grandes momentos. O primeiro deles tería lugar cando os adolescentes comezan a consumir alcohol, sendo esta a primeira sustancia coa que experimentan (aos 13,4 anos), inmediatamente seguida polo tabaco (aos 13,6). Aproximadamente un ano despois tería lugar a primeira borracheira (14,5 anos), e inmediatamente a experimentación co cannabis (14,6 anos). Pouco mai tarde (arredor dos 15 anos) iniciárase o consumo do resto de sustancias, tales como a cocaína, o éxtase, os alucinógenos ou as anfetaminas. Estes datos virían a confirmar a existencia dunha “franja crítica” que se sitúa entre os 13,5 e os 15,5 anos, na que se inicia boa parte do consumo das diferentes sustancias psicoactivas, sendo o alcohol a primeira delas. Unido a estes primeiros datos, o traballo aporta un resultado especialmente importante: a idade á que os adolescentes

toman contacto co alcohol condicionaría en boa medida á idade en que toman contacto co resto de sustancias e mesmo a aparición dun patrón de consumo de risco. Este resultado ven a coincidir cos de traballos como o de Kirby e Barry (2012), que sinalan o alcohol como a “porta de entrada” ao consumo doutras sustancias. Tense comprobado tamén que as porcentaxes de adolescentes que se implican en numerosas prácticas de risco (pelexas, viaxar cun condutor bébedo, manter relacións sexuais das que mais tarde se arrepinten, accidentes ou lesións, etc.) son significativamente maiores entre aqueles que comezan antes a beber, tal e como xa advertían Hingson et al. (2002) ou Stueve e O’Donnell (2005). Os resultados revelan tamén unha taxa tres veces maior de problemas co alcohol entre as e os adolescentes de inicio temperá, ata tal punto que 7 de cada 10 adolescentes de inicio temperá dan positivo no AUDIT, reforzando a advertencia de traballos como o de Caamaño-Isorna et al. (2008) ou Moss et al. (2014).

Por último, ao igual que nos outros dous artigos, tentouse explorar o papel dalgunhas variables como posibles factores explicativos deste inicio temperá no consumo de alcohol. Novamente os resultados un certo peso de variables como a percepción de risco, ou as crenzas e expectativas de consumo, pero neste caso a súa capacidade explicativa é moi limitada. Sen embargo, os resultados conceden un protagonismo maior o consumo dos pares, de tal feito que a taxa de adolescentes de inicio temperá é 2,31 veces maior cando os irmáns beben alcohol e 2,77 veces maior cando o seus amigos se emborrachan. En calquera caso, non é lícito establecer relacións causa-efecto, dado que non se é posible determinar si os adolescentes que comezan a consumir antes alcohol o fan porque o seus iguais tamén o fan, ou se polo contrario, teñen mais amigos consumidores por terse iniciado antes.

Tentando integrar os resultados dos tres traballos presentados e elaborar as principais conclusións ou aportacións desta tese de doutoramento, pódense establecer tres grandes **IDEAS FORZA**, que se derivan da mesma:

1. Estamos diante dun **problema serio**, que afecta a miles de rapaces e rapazas de idades temperás. O feito de ter incorporado no deseño mostral a franxa de idade de 12-13 anos constitúe ao noso entender un dos principais valores deste traballo. Este permitiu constatar que a idade de inicio “real” na que as e os adolescentes se inician no consumo de alcohol é seguramente antes do que pensabamos. Existe abundante literatura científica que evidencia as graves consecuencias a nivel neuropsicolóxico, tanto do *Binge Drinking*, como da participación regular en Botellóns ou do comezo temperá no consumo de alcohol. Os resultados deste traballo serven como complemento a toda a evidencia de corte *biomédico*, aportando correlatos mais *directos e palpables* no día a día, desde o punto de vista do propio consumo e das

conductas de risco que del se derivan. Coidamos, en definitiva, que **contribúe a dimensionar mellor a verdadeira transcendencia do problema** (a partir de datos da contorna inmediata, das mozas e mozos da comunidade galega) e, como consecuencia, a sensibilizar á sociedade e aos responsables públicos, cara o desenvolvemento dun novo marco legal e dunha aposta valente, mellorada e continuada pola prevención, dende idades temperás.

2. O traballo serviu tamén -cunha mostra sensiblemente superior (n=3.419) á que correspondeu para Galicia no ESTUDES 2018-2019 (n=2.026), pero co mesmo procedemento metodolóxico- para sinalar que o problema detectado na nosa comunidade é (en termos de prevalencia) **menor que no conxunto do Estado**. Isto refrenda o traballo continuado que desde fai dúas décadas veñen facendo as e os profesionais da rede de prevención de condutas adictivas de Galicia, que por outra parte, foi unha das primeiras comunidades autónomas en contar cun plan autonómico propio. Lonxe de caer na autocomplacencia, estes resultados deben ser utilizados como reforzo e acicate para seguir mantendo vivo o pulo da prevención, mais alá de crises económicas e de ideoloxías.
3. O traballo pretendía tamén retomar e analizar con detemento o papel que podían estar xogando algunhas variables destacadas en traballos de investigación previos, levados a cabo tanto a nivel nacional como internacional. Os resultados que se presentan nas tres publicacións poñen de manifesto que certamente o **consumo de alcohol é un problema multidimensional e complexo, no que interveñen numerosas variables**, cada unha co seu peso particular, o que fai que a abordaxe deba realizarse necesariamente a varios niveis (escolar, familiar e ambiental). O traballo serve para destacar a necesidade de actuar sobre variables persoais e grupais (como as crenzas e expectativas), tentando cambiar o modelo de éxito-diversión interiorizado pola mocidade, variables familiares (como establecemento de normas e límites, supervisar debidamente a hora de chegada a casa e os cartos dispoñibles...), e ambientais (que teñen que ver fundamentalmente coa presenza do alcohol no día a día, no contexto de socialización e interacción social da mocidade e coa normalización e mesmo a “institucionalización” do seu consumo). Se ben queda pendente aínda a elaboración e validación empírica de modelos explicativos integradores e parsimoniosos do consumo de alcohol entre a mocidade, semella evidente a necesidade de apostar por unha prevención integral e co compromiso de TODAS/OS.

Por último, en canto ás posibles limitacións e liñas futuras de traballo é necesario facer unha serie de puntualizacións.

En primeiro lugar, no que se refire ás limitacións, cabería empezar aludindo ás dificultades que persisten no tocante á operativización do CIA. A falta de definición convincente do que é unha Unidade de Bebida Estándar (UBE), ou a non especificación do período de tempo que se considera “unha única ocasión de consumo”, convirte nunha tarefa realmente difícil obter unha medida precisa e estandarizada, que permita a comparación dos resultados acadados en diferentes estudos e mesmo en diferentes países. Na Publicación 1, para tentar atenuar esta dificultade, optouse por utilizar tres indicadores complementarios, dous deles cuantitativos (“ter consumido 3 ou mais bebidas alcohólicas nunha mesma ocasión” e “ter consumido 6 ou mais bebidas alcohólicas nunha mesma ocasión”), e outro de tipo cualitativo ou subxectivo (“terse emborrachado”). Isto serviu para comprobar que as cifras asociadas ao feito de emborracharse sempre se situaban no termo medio entre o consumo de 3 ou mais bebidas alcohólicas e o de 6 ou mais. Este feito fixo que nos preguntásenos si sería mais convinte operativizar o CIA como a inxesta de 4 ou 5 consumicións alcohólicas nunha mesma ocasión, tendo en conta que semella coincidir coa percepción subxectiva que as propias mozas e mozos teñen de emborracharse. Outra alternativa sería tentar operativizar o CIA a través da elaboración dun conxunto de indicadores que incorpore tanto o dato obxectivo do número de consumicións, como a percepción do propio individuo, tentando así elaborar e validar unha escala breve de consumo intensivo de alcohol, ou mesmo incorporando tamén neste punto a perspectiva de Xénero. Este é, sen dúbida, un dos grandes desafíos aos que se enfrontan nestes momentos os investigadores, tal e como recalcan Bobes, Flórez, Iglesias e Bobes (2015).

Outra limitación obvia refírese á mostra. Non cabe dúbida de que os datos proveñen só da comunidade galega e poden unicamente extrapolarse a esta. Compre advertir tamén que as relacións detectadas nas tres publicacións nunca deben ser interpretadas en termos causais. Esta limitación é consecuencia do tipo de análise levado a cabo (fundamentalmente bivariado -correlacións e comparacións entre grupos-), pero sobre todo do propio deseño metodolóxico. A pesares de que se poderían ter aplicado análises multivariadas (regresións loxísticas, ecuacións estruturais...), só a aplicación dun deseño lonxitudinal axudaría certamente a superar esta limitación. Por último, convén mencionar o feito de que todas as variables recollidas no traballo empírico foron autoinformadas, polo que resulta imposible coñecer a ciencia certa en que medida as e os adolescentes poderían ter infraestimando ou sobreestimando tanto os seus niveis de consumo, ou as diferentes condutas de risco. Non obstante, como teñen sinalado diferentes investigadores do eido das condutas adictivas, as medidas de autoinforme demostraron ser fiables e mesmo mellores que outros métodos á

hora de avaliar os niveis de consumo de alcohol e outras drogas (Babor, Kranzler e Lauerman, 1989; Winters, Stinchfield, Henly e Schwartz, 1990).

Quedan ademais novos esforzos por realizar: (1) está pendente unha verdadeira aposta pola modelización do consumo de alcohol e, sobre todo, que todo o coñecemento científico acumulado se vexa definitivamente plasmado en programas de prevención adaptados aos novos tempos, eficaces (que teñan sido probados ou, o que é o mesmo, o desenvolvemento de programas baseados na evidencia) e integrados no día a día do traballo preventivo que facemos en Galicia; (2) queda pendente tamén a aplicación dun verdadeiro *Enfoque de Xénero*, tanto dende o punto de vista da investigación neste campo, como da elaboración de programas de prevención (materiais, contidos, dinámicas...); (3) falta tamén unha abordaxe específica da problemática que está a supor o consumo de alcohol de maneira combinada con bebidas enerxéticas, psicofármacos e mesmo con novos formatos (como pode ser o caso do popular xarope violeta, *Lean* ou *Sizzurp*), que está acadando niveis de consumo realmente preocupantes; (4) queda pendente unha abordaxe específica do uso de *Drogas como Facilitadoras do Asalto Sexual* (a primeira delas segundo boa parte dos estudos é o Alcohol) e toda a problemática que rodea á denominada *Sumisión Química*, cada vez mais frecuente en contextos de ocio nocturno xuvenil; (5) e, por último, compre unha aposta decidida pola detección precoz e a intervención breve no consumo de alcohol a idades temperás, así como un papel mais proactivo dos dispositivos de Pediatría de Atención Primaria a este nivel.

En definitiva, este traballo de doutoramento espera ter contribuído humildemente a poñer de relevo un problema importante e case “endémico” da nosa sociedade. O consumo de alcohol (abusivo ou non) é un problema que afecta a miles de rapaces e rapazas de Galicia, que ten serias consecuencias e que compre abordar dende o mais estrito sentido da responsabilidade. Os resultados acadados chaman á necesidade de apostar por unha prevención transversal, capaz de actuar a varios niveis, tendo en conta non só as características persoais do individuo, senón tamén a súa contorna social e cultural, económica e ambiental (Burkhart, 2011), que combine a adopción de medidas legais, cun importante esforzo en educación en valores e en habilidades de vida. Trátase, polo lo tanto, dunha responsabilidade compartida que require que tanto dende a familia, como dende os poderes públicos, se tome conciencia do problema e se crea verdadeiramente na prevención.

6. REFERENCIAS

- Babor, T. F., Kranzler, H. R. e Lauerman, R. J. (1989). Early detection of harmful alcohol consumption: comparison of clinical, laboratory, and self-report screening procedures. *Addictive Behaviors*, 14, 139-157.
- Barry, A. E., King, J., Sears, C., Harville, C., Bondoc, I. e Joseph, K. (2016). Prioritizing alcohol prevention: Establishing alcohol as the gateway drug and linking age of first drink with illicit drug use. *The Journal of School Health*, 86, 31–38. Doi: 10.1111/josh.12351.
- Bobes, M.T., Flórez, G., Iglesias, C. e Bobes, J. (2015). Evaluación del consumo intensivo en jóvenes: indicadores e instrumentos bio-psico-sociales y aspectos relacionados. En *Consumo intensivo de alcohol en jóvenes. Guía Clínica*. Cortés, M.T. (coord.). Barcelona: Socidrogalcohol.
- Burkhart, G. (2011). Prevención ambiental de drogas en la Unión Europea. ¿Por qué es tan impopular este tipo de prevención? *Adicciones*, 23, 87-100.
- Butler, B. e Welch, J. (2009). Drug-facilitated sexual assault. *CMAJ*, 180, 493-494. Doi:10.1503/cmaj.090006.
- Caamaño-Isorna, F., Corral, M., Parada, M. e Cadaveira, F. (2008). Factors associated with risky consumption and heavy episodic drinking among Spanish university students. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 69, 308–312. doi: 10.15288/jsad.2008.69.308.
- Cadaveira, F. (2009). Alcohol y cerebro adolescente. *Adicciones*, 21(1), 9–14.
- Calafat, A., Juan, M., Becoña, E., Castillo, A., Fernández, C., Franco, M., ... e Ros, M. (2005). El consumo de alcohol en la lógica del botellón. *Adicciones*, 17(3), 193–202.
- Carbia, C., Corral, M., García-Moreno, L. M., Cadaveira, F. e Caamaño-Isorna, F. (2016). Early alcohol use and psychopathological symptoms in university students. *Psicothema*, 28, 247–252. doi: 10.7334/psicothema2015.251.
- Carbia, C., López-Caneda, E., Corral, M. e Cadaveira, F. (2018). A systematic review of neuropsychological studies involving young binge drinkers. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 90, 332-349.
- Colell, E., Sánchez-Niubò, A. e Domingo-Salvany, A. (2013). Sex differences in the cumulative incidence of substance use by birth cohort. *International Journal of Drug Policy*, 24(4), 319-325.
- Cortés, M. T., Espejo, B., Giménez, J. A., Luque, L., Gómez, R. e Motos, P. (2011). Creencias asociadas al consumo intensivo de alcohol entre adolescentes. *Salud y drogas*, 11(2), 179-202.
- Cortes, M. T., Giménez, J. A., Sellés, P. M. e Cadaveira, F. (2014). The importance of expectations in the relationship between impulsivity and binge drinking among university students. *Adicciones*, 26(2).
- Cortés, M. T., Motos, P. e Giménez, J. A. (2015). Consecuencias bio-psico-sociales derivadas del Consumo Intensivo de Alcohol: Aspectos psicosociales. *Guía Clínica. Consumo intensivo de alcohol en jóvenes*, 95-120.

- Courtney, K. E. e Polich, J. (2009). Binge drinking in young adults: Data, definitions, and determinants. *Psychological Bulletin*, 135, 142–156. doi: 10.1037/a0014414.
- DeCamp, W., Gealt, R., Martin, S., O’Connell, D. e Visher, C. (2015). Binge drinking and other risk behaviors among college students. Newark, DE: University of Delaware.
- Donovan, J. E. (2009). Estimated blood alcohol concentrations for child and adolescents drinking and their implications for screening instruments. *Pediatrics*, 123, e975-e981. doi:10.1542/peds.2008-0027.
- Ellickson, P., Tucker, J. e Klein, D. (2003). Ten-year prospective study of public health problems associated with early drinking. *Pediatrics*, 111, 949–955. doi:10.1542/peds.111.5.949.
- Erol, A. e Karpyak, V. M. (2015). Sex and gender-related differences in alcohol use and its consequences: Contemporary knowledge and future research considerations. *Drug and alcohol dependence*, 156, 1-13.
- European Monitoring Centre on Drugs and Drug Addiction (2016). *ESPAD Report 2015: Results from the European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*. Luxemburgo: Publications Office of the European Union. Recuperado de http://www.espad.org/sites/espad.org/files/ESPAD_report_2015.pdf
- European Monitoring Centre on Drugs and Drug Addiction (2008). *Sexual Assaults facilitated by drugs or alcohol*; Luxemburgo: Publications Office of the European Union.
- Fiorentin, T. R. e Logan, B. K. (2019). Toxicological findings in 1000 cases of suspected drug facilitated sexual assault in the United States. *Journal of forensic and legal medicine*, 61, 56-64.
- García-Caballero, C., Cruz-Landeira, A. e Quintela-Jorge, Ó. (2014). Sumisión química en casos de presuntos delitos contra la libertad sexual analizados en el Instituto Nacional de Toxicología y Ciencias Forenses (Departamento de Madrid) durante los años 2010, 2011 y 2012. *Revista Española de Medicina Legal*, 40(1), 11-18.
- Golpe, S., Gómez, P., Braña, T., Varela, J. e Rial, A. (2017). Relación entre el consumo de alcohol y otras drogas y el uso problemático de Internet en adolescentes. *Adicciones*, 29, 268–277. doi: 10.20882/adicciones.959
- Gómez-Fraguela, J. A., Fernández, N., Romero, E. e Luengo, A. (2008). El botellón y el consumo de alcohol y otras drogas en la juventud. *Psicothema*, 20, 211-217
- González, P. (2015). *Botellón, juventud y entorno urbano. Estudio sociológico sobre las tendencias de ocio y consumo de los estudiantes entre 14 y 17 años del ayuntamiento de Pontevedra* (Tesis doctoral, Universidad Nacional de Educación a Distancia, España). Recuperada de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=47173>
- Goslowski, M., Piano, M. R., Bian, J-T., Church, E., Szczurek, M. e Phillips, S. A. (2013). Binge drinking impairs vascular function in young adults. *Journal of the American College of Cardiology*, 62, 201–207. doi: 10.1016/j.jacc.2013.03.049.

- Gruber, E., DiClemente, R., Anderson, M. M. e Lodico, M. (1996). Early drinking onset and its association with alcohol use and problem behavior in late adolescence. *Preventive Medicine*, 25, 293–300. doi: 10.1006/pmed.1996.0059.
- Hedden, S. L., Kennet, J., Lipari, R., Medley, G., Tice, P., Copello, E. A. P. e Kroutil, L. A. (2015). *Behavioral health trends in the United States: Results from the 2014 national survey on drug use and health*. Rockville, EE.UU: Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA). Recuperado de <https://www.samhsa.gov/data/sites/default/files/NSDUH-FRR1-2014/NSDUH-FRR1-2014.pdf>.
- Hernández, T., Roldán, J., Jiménez, A., Mora, C., Escarpa, D. e Pérez, M. T. (2009). La edad de inicio en el consumo de drogas, un indicador de consumo problemático. *Psychosocial Intervention*, 18, 199–212.
- Hingson, R., Edwards, E. M., Heeren, T. e Rosenbloom, D. (2009). Age of drinking onset and injuries, motor vehicle crashes, and physical fights after drinking and when not drinking. *Alcoholism: Clinical & Experimental Research*, 33, 783–790. doi: 10.1111/j.1530-0277.2009.00896.x
- Hingson, R., Heeren, T., Levenson, S., Jamanka, A. e Voas, R. (2002). Age of first drinking onset, driving after drinking, and involvement in alcohol related motor-vehicle crashes. *Accident Analysis & Prevention*, 34, 85–92. doi: 10.1016/S0001-4575(01)00002-1.
- Huang, J. H., Jacobs, D. F. e Devereensky, J. L. (2010). Sexual risk-taking behaviors, gambling, and heavy drinking among U.S. college athletes. *Archives of Sexual Behavior*, 39, 706–713.
- Humensky, J. L. (2010). Are adolescents with high socioeconomic status more likely to engage in alcohol and illicit drug use in early adulthood? *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 5, 19-29. doi:10.1186/1747597X-5-19.
- Inchley, J., Currie, D., Young, T., Samdal, O., Torsheim, T., Augustson, L., Mathison, F., Aleman-Diaz, A., Molcho, M., Weber, M., e Barnekow, V. (Eds.). (2016). *Growing up unequal: Gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: International report from the 2013/2014 survey*. (Health Policy for Children and Adolescents, No. 7). Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Isorna, M. e Rial, A. (2015). Drogas facilitadoras de asalto sexual y sumisión química. *Salud y drogas*, 15(2), 137-150.
- Kirby, T. e Barry, A. E. (2012). Alcohol as a gateway drug: A study of US 12th graders. *Journal of School Health*, 82, 371–379. doi: 10.1111/j.1746-1561.2012.00712.x
- Leeman, R. F., Patock-Peckham, J. A., Hoff, R. A., Krishnan-Sarin, S., Steinberg, M. A., Rugle, L. J. e Potenza, M. N. (2014). Perceived parental permissiveness toward gambling and risky behaviors in adolescents. *Journal of Behavioral Addictions*, 3, 115-123.

- López-Caneda, E., Mota, N., Crego, A., Velasquez, T., Corral, M., Rodríguez, S. e Cadaveira, F. (2014). Anomalías neurocognitivas asociadas al consumo intensivo de alcohol (binge drinking) en jóvenes y adolescentes: una revisión. *Adicciones*, 26, 334–359.
- Marshall, E. J. (2014). Adolescent alcohol use: Risks and consequences. *Alcohol and Alcoholism*, 49, 160–164. doi: 10.1093/alcalc/agt180.
- Martín, J. D., Fernández, M. e Galván, I. (2015). Valores y creencias de los jóvenes ante el policonsumo de sustancias adictivas. *Revista de Ciencias Sociales*, 21, 494-508.
- Matali, J. L., Andiñ, O., Pardo, M., Iniesta, R., Serrano, E. e San, L. (2016). Adolescentes y diagnóstico dual en el servicio de urgencias psiquiátricas. *Adicciones*, 28(2), 71-79.
- Miller, J. W., Naimi, T. S., Brewer, R. D. e Jones, S. E. (2007). Binge drinking and associated health risk behaviors among high school students. *Pediatrics*, 119, 76–85. doi: 10.1542/peds.2006-1517.
- Millstein, S. G. e Halpern-Felsher, B. L. (2002). Judgments about risk and perceived invulnerability in adolescents and young adults. *Journal of Research on Adolescence*, 12, 399-422.
- Monti, P. M., Miranda Jr, R., Nixon, K., Sher, K. J., Swartzwelder, H. S., Tapert, S. F., ... e Crews, F. T. (2005). Adolescence: booze, brains, and behavior. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 29(2), 207-220.
- Moss, H. B., Chen, C. M. e Yi, H. Y. (2014). Early adolescent patterns of alcohol, cigarettes, and marijuana polysubstance use and young adult substance use outcomes in a nationally representative sample. *Drug and Alcohol Dependence*, 136, 51-62. doi: 10.1016/j.drugalcdep.2013.12.011.
- Motos, P., Cortés, M. T., Giménez, J. A. e Cadaveira, F. (2015). Predictores del consumo semanal de alcohol y sus consecuencias asociadas en universitarios consumidores intensivos de alcohol. *Adicciones*, 27, 119-131.
- Muchimba, M., Haberstick, B. C., Corley, R. P. e McQueen, M. B. (2013). Frequency of alcohol use in adolescence as a marker for subsequent sexual risk behavior in adulthood. *Journal of adolescent health*, 53(2), 215–221.
- Navarrete, L. (2004). Juventud y Drogodependencias: 4 estudios sociológicos comparados. Madrid: Colegio Nacional de Doctores y Licenciados en Ciencias Políticas y Sociología.
- Nguyen-Louie, T. T., Matt, G. E., Jacobus, J., Li, I., Cota, C., Castro, N. e Tapert, S. F. (2017). Earlier alcohol use onset predicts poorer neuropsychological functioning in young adults. *Alcoholism Clinical & Experimental Research*, 41, 2082–2092. doi: 10.1111/acer.13503.
- Nolen-Hoeksema, S. (2004). Gender differences in risk factors and consequences for alcohol use and problems. *Clinical psychology review*, 24(8), 981-1010.

- Observatorio Europeo de las Drogas y las Toxicomanías (2019), Informe Europeo sobre Drogas 2019: Tendencias y novedades, Oficina de Publicaciones de la Unión Europea, Luxemburgo.
- Oie, T. P. S. e Morawska, A. (2004). A Cognitive Model of Binge Drinking: The Influence of alcohol expectancies and drinking refusal self-efficacy. *Addictive Behaviors*, 29, 159–179.
- Organización Mundial de la Salud (2018). *Global status report on alcohol and health 2018*. Ginebra: Organización Mundial de la Salud.
- Panyella-Carbó, M. N., Agustina, J. R. e Martin-Fumadó, C. (2019). Sumisión química versus vulnerabilidad química: análisis criminológico de los delitos sexuales facilitados mediante el uso de sustancias psicoactivas a partir de una muestra de sentencias. *Revista Española de Investigación Criminológica*, 17, 1-23.
- Parada, M., Corral, M., Caamaño-Isorna, F., Mota, N., Crego, A., Rodríguez-Holguín, S. e Cadaveira, F. (2011). Definición del concepto de consumo intensivo de alcohol adolescente (binge drinking). *Adicciones*, 23, 53–63. doi: 10.20882/adicciones.167.
- Plan Nacional sobre Drogas (2019). *Encuesta sobre Uso de Drogas en Enseñanzas Secundarias en España (ESTUDES) 2018-2019*. Madrid, España: Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas, Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.
- Plan Nacional sobre Drogas (2009). *Plan de Acción sobre Drogas, España 2013-2016*. Madrid, España: Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas, Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad.
- Plan Nacional sobre Drogas (2018). *Encuesta sobre alcohol y otras drogas en España (EDADES) 2017-2018*. Madrid, España: Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas, Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social.
- Plan Nacional sobre Drogas (2018). *Estrategia Nacional sobre Adicciones 2017-2024*. Madrid, España. Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas, Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad.
- Perelló, M. J., Llorens, N. e Tortajada, S. (2008). Influencia de los estilos educativos paternos en el consumo de drogas en adolescentes. *Revista Española de Drogodependencias*, 33, 288-299
- Petit, G., Kornreich, C., Dan, B., Verbanck, P., e Campanella, S. (2014). Electrophysiological correlates of alcohol-and non-alcohol-related stimuli processing in binge drinkers: a follow-up study. *Journal of psychopharmacology*, 28(11), 1041–1052.
- Pichel, R., Sanmartín, S., Varela, J., Picón, E. e Rial A. (2019) *Relación entre adicciones con y sin sustancia y acoso escolar: Algo más que una casualidad*. Presentado en la sesión de Posters del I Congreso Internacional y XLVI Jornadas Nacionales de Socidrogalcohol. Málaga, España.

- Pincock, S. (2003). Binge drinking on rise in UK and elsewhere. *The Lancet*, 362, 1126–1127. doi: 10.1016/S0140-6736(03)14502-3.
- Rodríguez, A., Goñi, A. e Ruiz, S. (2006). Autoconcepto físico y estilos de vida en la adolescencia. *Intervención Psicosocial*, 15, 81-94
- Rodríguez-Martos, A. e Rosón, B. (2008). Definición y terminología. En Ministerio de Sanidad y Consumo (Ed.), *Prevención de los problemas derivados del alcohol: 1ª Conferencia de prevención y promoción de la salud en la práctica clínica en España* (pp. 39-48). Madrid: Ministerio de Sanidad y Consumo.
- Rothman, E., Dejong, W., Palfai, T. e Saitz, R. (2008). Relationship of age of first drink to alcohol-related consequences among college students with unhealthy alcohol use. *Substance Abuse*, 29, 33–41. doi: 10.1300/J465v29n01_05.
- Sánchez, M. I., Moreno, M. C., Muñoz, M. V. e Pérez, P. J. (2007). Adolescencia, grupo de iguales y consumo de sustancias. Un estudio descriptivo y relacional. *Apuntes de Psicología*, 25, 305-324.
- Sigfúsdóttir, I. D., Thorlindsson, T., Kristjánsson, Á. L., Roe, K. M. e Allegrante, J. P. (2008). Substance use prevention for adolescents: the Icelandic model. *Health Promotion International*, 24(1), 16-25.
- Stueve, A. e O'Donnell, L. N. (2005). Early alcohol initiation and subsequent sexual and alcohol risk behaviors among urban youths. *American Journal of Public Health*, 95, 887–893. doi: 10.2105/AJPH.2003.02656.
- Suárez, R., Golpe, S., Barreiro, C., Isorna, M., Liñares, D. e Rial, A. (2019). *Uso de Drogas Facilitadoras del Asalto Sexual y Sumisión Química en jóvenes y adolescentes*. IV Congreso Nacional de Psicología e International Symposium of Psychological Prevention. Vitoria, España.
- Tapert, S. F., Caldwell, L. e Burke, C. (2004). Alcohol and the adolescent brain: Human studies. *Alcohol Research*, 28(4), 205.
- Tirado, R., Aguaded, J. I. e Marín, I. (2009). Factores de protección y de riesgo del consumo de alcohol en alumnos de la universidad de Huelva. *Salud y Drogas*, 9, 165–184.
- Van Beurden, E., Zask, A., Brooks, L., e Dight, R. (2005). Heavy episodic drinking and sensation seeking in adolescents as predictors of harmful driving and celebrating behaviors: implications for prevention. *Journal of Adolescent Health*, 37(1), 37–43.
- Varela, J., Marsillas, S., Isorna, M. e Rial, A. (2013). El papel de las actitudes, las percepciones y el dinero disponible en el consumo de drogas en adolescentes. *Salud y Drogas*, 13, 67-78.
- Vargas, C. e Trujillo, H. (2012). Cannabis consumption by female Psychology students: The influence of perceived stress, coping and consumption of drugs in their social environment. *Universitas Psychologica*, 11, 119–130.

- Wechsler, H., Kuo, M., Lee, H., e Dowdall, G. W. (2000). Environmental correlates of underage alcohol use and related problems of college students. *American journal of preventive medicine*, 19(1), 24–29.
- White, A., Castle, I. J., Chen, C. M., Shirley, M., Roach, D. e Hingson, R. (2015). Converging patterns of alcohol use and related outcomes among females and males in the United States, 2002 to 2012. *Alcoholism: Clinical & Experimental Research*, 39, 1712–1726. doi:10.1111/acer.12815
- Windle, M. (2003). Alcohol use among adolescents and young adults. *Population*, 45(5.9), 19–15.
- Winters, K. C., Stinchfield, R. D., Henly, G. A. e Schwartz, R. H. (1990). Validity of adolescent self-report of alcohol and other drug involvement. *International Journal of the Addictions*, 25, 1379-1395. doi:10.3109/10826089009068469.
- Xunta de Galicia (2010). Plan de Trastornos Adictivos de Galicia 2011-2016. Santiago de Compostela, España: Consellería de Sanidade, Xunta de Galicia.
- Zeigler, D. W., Wang, C. C., Yoast, R. A., Dickinson, B. D., McCaffree, M. A., Robinowitz, C. B. e Sterling, M. L. (2005). The neurocognitive effects of alcohol on adolescents and college students. *Preventive Medicine*, 40, 23–32. doi: 10.1016/j.ypmed.2004.04.044.